

Terestyéni Tamás

Társadalmi rendszerek és funkciók

Budapest, 2009. június, 40. szám

ISSN 1788-134X
ISBN 978-963-88287-3-6

Kiadja az Alkalmazott Kommunikációtudományi Intézet
Budapest, 1021 Hűvösvölgyi út 95.
Felelős kiadó: Nahimi Péter igazgató
Borítóterv: Czákó Zsolt
Nyomdai munkák
Műegyetemi Kiadó
Felelős vezető: Wintermantel Zsolt
www.kiado.bme.hu

Tartalomjegyzék

ELŐJÁRÓBAN	5
A TÁRSADALOM VIZSGÁLATÁNAK NÉHÁNY ALAPFELTEVÉSE.....	5
<i>A társadalom rendszerként való felfogása</i>	<i>5</i>
<i>Funkcionalizmus.....</i>	<i>6</i>
<i>Történetiség és evolúció</i>	<i>7</i>
NÉHÁNY FONTOSABB ELMÉLET A TÁRSADALMI SZERVEZŐDÉSEKRŐL	
ÉS FUNKCIÓKRÓL	10
<i>Mechanikus és organikus szolidaritás.....</i>	<i>10</i>
<i>Társadalmi szerepek.....</i>	<i>11</i>
<i>Közösség és társadalom</i>	<i>12</i>
<i>A társadalmi cselekvések típusai.....</i>	<i>12</i>
<i>A társadalom alapfunkciói</i>	<i>13</i>
<i>Értékuál és autopoezis</i>	<i>13</i>
<i>Kommunikatív cselekvés és életvilág.....</i>	<i>14</i>
EMBEREK ÉS TÁRSADALMI RENDSZEREK	16
<i>Ágensek.....</i>	<i>16</i>
<i>Az emberi ágensek néhány meghatározó tulajdonsága.....</i>	<i>17</i>
<i>Racionalitás.....</i>	<i>18</i>
SZÜKSÉGLETEK	20
<i>Materiális szükségletek.....</i>	<i>21</i>
<i>Információ- és tudásszükségletek</i>	<i>21</i>
<i>Társas szükségletek: kapcsolatok és identitás.....</i>	<i>21</i>
<i>Kommunikációs szükségletek</i>	<i>22</i>
<i>Szerveződési szükségletek.....</i>	<i>22</i>
<i>Koordináltság és normatívitás</i>	<i>22</i>
<i>Strukturáltság: szervezetek, szerepek, hierarchiák</i>	<i>23</i>
<i>Konstitúció, stabilitás, rend.....</i>	<i>23</i>
<i>Döntések, döntési mechanizmusok</i>	<i>23</i>
<i>Reprodukció.....</i>	<i>23</i>
<i>Megtartás, szolidaritás</i>	<i>23</i>
<i>Kulturális szükségletek</i>	<i>24</i>
<i>Világképek, magyarázatok.....</i>	<i>24</i>
<i>A forma szükséglete</i>	<i>24</i>
<i>Kikapcsolódási, szórakozási, rekreációs szükségletek</i>	<i>24</i>
A FUNKCIONÁLIS ALRENDSZEREK SZÁMBAVÉTELE	25
<i>Megjegyzések a funkcionális alrendszerekhez</i>	<i>27</i>
A FUNKCIONÁLIS ALRENDSZEREK KÖLCSÖNHATÁSAI	29
IRODALOM.....	31

Elöljáróban

Az itt következő tanulmány egy olyan készülő, jövő évi megjelenésre tervezett monográfiának egy hosszabb részlete, amelynek fő mondanivalója, hogy társadalomelméleti megfontolások alapján abban a társadalmi, politikai, gazdasági, kulturális környezetben, amelyben Magyarország érvényesülni szeretne - valójában érvényesülni kényszerül -, nem nagyon lehet sikereket elérni, ha az ország polgárai idegenkednek a versenynek teret adó piaci megoldásoktól és az egyéni erőfeszítéseket igénylő együttműködésektől és meghatározóan az állam kinyújtott „védelmező” karjában látják a siker legfőbb biztosítékát.

Egy másik részlet Együttműködés, verseny, kommunikáció címmel már megjelent az AKTI füzetek 34. számaként. Ez a mostani írás a társadalmi rendszerek felépítését és működését veszi szemügyre, különös tekintettel arra a kérdésre, hogy milyen szükségletek kielégítésére, milyen funkciók megvalósítására és miképpen szerveződnek ezek a rendszerek. Előre bocsátjuk, hogy nem egy önálló és eredeti társadalomelméletet kívánunk kifejteni, az a sokkal szerényebb cél lebeg szemünk előtt, hogy a társadalomkutatás klasszikusainak gondolataira építve kényelmes fogalmi keretet kínáljunk Magyarországnak néhány aktuális problémájának tárgyalásához.

A tanulmány jelen állapotában még nem végleges könyvfejezet, hanem csak munkaanyag, amelynek továbbfejlesztéséhez a szerző örömmel fogadja az észrevételeket.

A társadalom vizsgálatának néhány alapfeltevése

A társadalom tanulmányozásának az az elméleti jellegű megközelítése, amely a legközelebb áll jelen írás szerzőjéhez, három fontos, egymással szorosan összefüggő tulajdonsággal bír:

- a társadalmat rendszernek látja,
- nagy jelentőséget tulajdonít a társadalmi funkciók vizsgálatának,
- a társadalmak történetét, időbeli létezését evolúciós folyamatként gondolja el.

A társadalom rendszerként való felfogása

A XX. században a társadalomról, az emberek társadalmi együttéléséről való tudományos igényű gondolkodásnak az egyik fő jellemzője az volt, hogy a kutatók a társadalmat olyan rendszernek, olyan rendszerszerű együttesnek fogták fel, amelyben az alkotórészek kölcsönösen függenek egymástól és az egésztől, az egész több mint alkotórészeinek pusztán összessége, az alkotórészek az egészben, az egészhez való hozzájárulásukban nyerik el funkciójukat, „értelmüket”, jelentésüket. A rendszerszerű megközelítés a XIX. század végén kezdett el terjedni a társadalomtudományokban és napjainkig olyan tekintélyes tudósok munkássága nyomán vált általánossá, mint Ferdinand Tönnies, Emile Durkheim, Herbert Spencer, Vilfredo Pareto, Max Weber, Talcott Parsons, Robert Merton, Niklas Luhmann, Jürgen Habermas, hogy csak néhányat említsünk a nemzetközi mezőnyből a legismertebbek közül. Például: „A társadalom a társadalmi rendszer azon típusa, amely kielégíti a saját magának mint önfenntartó rendszernek a fennmaradásához szükséges összes követelményt.” (Parsons-Shils 1962: 26) Vagy: „Akkor beszélhetünk 'társadalmi rendszer'-ről, ha különféle személyek cselekvései értelmesen kapcsolódnak egymáshoz és éppen ezeknek a kapcsolódásoknak köszönhetően élválnak egy környezettől.” (Luhmann 1982: 70)

A rendszerszerű felfogás motívumai mögött kezdetektől fogva fel-fel tűnt egy olyan analógia, amely a vizsgálat tárgyát az élő organizmusokhoz hasonlította abban az értelemben, hogy az élőlények alkotóelemei, szervei az egymáshoz és az organizmus egészéhez való viszonyukban, kölcsönös függésükben töltik be funkciójukat. Hogy a társadalomtudományok

közül a sok tekintetben újjító hajlamú és élenjáró nyelvtudományt idézzük, abban, hogy Ferdinand de Saussure, az általános nyelvészet alapjainak lefektetésében abból indult ki, hogy „a nyelv rendszer, amelynek minden tagja kölcsönösen függ a többitől, és amelyben az egyik tag értéke csak annak a következménye, hogy egyidejűleg a többi tag is jelen van” (Saussure 1967, 147), ahol a rendszer tagjain a szavakat és a nyelvnek az egyéb jelentéssel bíró (ragok, képzők) vagy jelentést megkülönböztető funkciójú elemeit (fonémák) kell érteni, valószínűleg ott motivált a XIX. század vége felé népszerűvé vált öslénytani kutatások mintája. Az indoeurópai nyelvtörténeti vizsgálódásokban is jártas Saussure figyelmét ugyanis nem kerülte el, hogy amikor a nyelvtörténész mai nyelvállapotokból és korábbi írott nyelvemlékekből a történelem előtti idők ősnyelvi állapotát próbálja rekonstruálni, akkor ahhoz hasonló feladattal küzd, mint az öslénytani kutatói, akik néhány fennmaradt megkövesedett csontbarabból meggyőzően és látványosan rekonstruálnak történelem előtti időkben élt állatokat, szervezeteket. A sikeres öslénytani rekonstrukciók arra a feltételezésre építettek, hogy ha a maradványokat úgy szemlélik mint egy szerves egésznek, egy rendszerszerű együttesnek a funkcionálisan összefüggő alkotóelemeit, akkor kikövetkeztethetők belőlük a hiányzó részek, és megismerhetők a már réges régen kipusztult élőlények. Saussure ezt a rendszerszerű szemléletet érvényesítette a nyelvtörténetben, majd a nyelv általános természetének vizsgálatában is.

A rendszernek mint organikus, önfenntartó egésznek a metafórája Durkheimtől és Spencertől kezdve Parsonson keresztül Luhmannig és Habermasig - ha a szerzőnként különböző változatokban is - a szociológia egész történetén végigvonul. Például „Parsonson rendszerfogalma, amely [...] az élő 'rendszerek' analógiájára épül, már igen korán kibontakozott [...] Nem meglepő, ha Parsons arról számol be [...], mekkora befolyást gyakorolt rá egy biológus, Alfred Emerson előadása, amelyet a rendszerelméletről 1952 és 1957 között rendezett konferenciasorozat keretében tartott. Bevallása szerint az előadás megerősítette a homeosztázissal kapcsolatos korábbi elgondolásaiban, s ezek most a kibernetikai kontroll képzetével egészültek ki. Ennek az előadásnak köszönhetően fogadta el Parsons, hogy a szerves és az emberi szociokulturális világ között folytonosság és analógia tételezhető fel – a párhuzamot később pontról pontra kifejtette [...] A parsonsi elmélet a biológiai gyökereket tekintve közel áll Spencerhez és Durkheimhez, hiszen részben azonos biológiai koncepciókból merít. Egyrészt azonban az a tény, hogy az újabb elméletek hozadékát – a genetika fogalmait, a kibernetika szempontjait, az önszabályozás képzetét – is részben beépíti a modellbe, másrészt az eltérő konceptuális hangsúlyok, az absztrakciós szint, végül pedig a modellépítés mögötti eltérő stratégiai szándék következtében a kibontott elmélet azoktól lényeges pontokon különbözik.” (Pál 2004)

Az élő organizmus analógia fontos szerepet játszott abban is, hogy a XX. század negyvenes-ötvenes éveiben Ludwig von Bertalanffy, Anatol Rapoport, Kenneth E. Boulding, William Ross Ashby, Margaret Mead és mások munkássága nyomán létrejött egy új, a természet- és társadalomtudományokon átívelő interdiszciplináris tudományág, az (általános) rendszerelmélet, amely azt tekintette feladatának, hogy a legkülönbözőbb konkrét rendszerek (nyelvi rendszer és egyéb jelrendszerek, társadalmi rendszer, gazdasági rendszer, politikai rendszer, mérnöki rendszerek, élő szervezetek, ökológiai rendszerek stb.) közös, általános vonásait vizsgálja olyan kérdések kapcsán, hogy milyen szabályozó és önszabályozó mechanizmusok tartják fenn a rendszereket, hogyan járulnak hozzá a részek a rendszerek egészének működéséhez, hogyan tagolódnak a rendszerek alrendszerekre és ezeknek milyen a viszonyuk egymáshoz, illetve az egészekhez, stb.

Funkcionalizmus

A rendszerszerűség gondolata, különösen annak az élő szervezetekkel analógiát kereső organicista változata a legszorosabban összekapcsolódott azzal a feltevessel, hogy a társadalmi rendszer alkotóelemei funkcionális kapcsolatban állnak egymással, illetve a

rendszer egészével, és a kutatás feladata, hogy azonosítsa ezeket az alkotóelemeket és megállapítsa funkciójukat a rendszerben. Az azonban, hogy tulajdonképpen mit is kell egy társadalmi jelenség funkcióján értenünk, nem egészen problémamentes. „Amióta Leibniz először használta, a funkció szónak a matematikában van a legpontosabb jelentése. Itt azt jelenti, hogy egy változó kapcsolatban áll egy vagy több másik változóval, s ezeknek az útján fejezhető ki, vagy ezeknek az értékétől függ az értéke.” (Merton 1980: 146) A társadalomtudományokban, így a szociológiában is általában a matematikai jelentéshez közelálló módon használják a funkció fogalmát, azzal a szereppel azonosítva, amelyet egy dolog a rendszer egészében, a rendszer fenntartásában, működtetésében játszik: a funkció az, amivel a társadalomnak egy alkotóeleme, része, jelensége hozzájárul a társadalom egésze külső és belső egyensúlyának, stabilitásának fenntartásához, ami tehát megadja a szóbanforgó elem értékét a rendszer egésze szempontjából.

Ebben a szóhasználatban a terminus olyan kifejezésekkel mutat rokonságot, mint hasznosság, cél, célkitűzés, szándék, következmény. Zavart okozhat azonban, ha nem különböztetjük meg egymástól a szubjektív egyéni szándékokat, célokat egyfelől, és az objektív következményeket másfelől, ha tehát nem látjuk világosan a különbséget aközött, amit az emberek valamely tetteikkel, kezdeményezésükkel megelőznek, el akarnak érni, és aközött, ami e tettek, kezdeményezések nyomán következményként ténylegesen előáll, függetlenül attól, hogy szándékolták, megelőzték-e ezt, vagy sem. Például lehetséges, hogy egy kormányzati adócsökkentés a kormányzat intencióinak megfelelően hozzásegíti a gazdaságot a növekedéshez, de megtörténhet az is, hogy eközben inflációs folyamatot indít el, ami viszont egyáltalán nem szerepelt a kormányzati célkitűzések között. A kormányzat gazdasági-pénzügyi tevékenysége szempontjából az előbbi vonatkozásban az adócsökkentés funkcionális lépésnek minősül, az utóbbi vonatkozásban viszont nyilvánvalóan diszfunkcionális.

Ellentmondásokhoz vezethet az is, hogy a funkcionális megközelítés hajlamosíthat annak feltételezésére, hogy ha előáll és hosszabb időn keresztül fennmarad egy társadalmi jelenség, akkor annak bizonyára van valamilyen funkciója az adott rendszerben. Közismert példaként az indiai kasztrendszert említhetjük. Általánosan elfogadott nézet - mint Max Webernek a kaszttokkal kapcsolatos fejtegetései is jelzik -, hogy Indiában a modernitás megjelenése előtt a kasztrendszer stabilizáló, a gazdasági-hatalmi pozíciókat elosztó, egyensúlyt teremtő funkciót töltötte be az indiai társadalomban. Meglehetősen visszatetsző lenne azonban abból a tényből, hogy a vidéki, kevésbé urbanizált településeken a kasztrendszer mind a mai napig fennmaradt Indiában, arra következtetni, hogy a kasztrendszernek a XX. századi politikai-társadalmi változások után, az alkotmányos demokrácia viszonyai között is megvan ez a funkciója.

Mindenesetre, ha alkalmanként fel is vetődnek kételyek, ezek aligha kérdőjelezhetik meg a funkcionalista beállítódású tudományos kutatások létjogosultságát. „A funkcionális alapvető megközelítésmódjával - vagyis azzal, hogy az adatok értelmezése egyenértékű annak megállapításával, hogy milyen jelentőségük van ama tágabb struktúrában, melyek részét alkotják - szinte valamennyi, az emberrel foglalkozó tudományban találkozunk: a biológiában és a fiziológiában, a pszichológiában és a közgazdaságtanban, a jogtudományban, az antropológiában és a szociológiában. Az a tény, hogy a funkcionális szemlélet uralkodó szerepet játszik, önmagában még nem biztosítja tudományos értékét, arra azonban utal, hogy a felgyülelemlett tapasztalatok kényszerítették ezt a megközelítésmódot azokra, akik az ember mint biológiai szervezet, pszichológiai cselekvő, mint a társadalom tagja és kultúrahordozó fegyelmezett megfigyelői.” (Merton 1980: 193-194)

Történetiség és evolúció

A társadalmak, a társadalmi rendszerek térben és időben léteznek, és mint ilyenek, térben és időben változnak. A társadalmaknak azokat a változásait, amelyeket az emberek észlelnek és

kiemelnek a változások sokaságából, szokásosan eseményeknek nevezik. Az események olyan, viszonylag rövid idő alatt lejátszódó, egyedi változások, amelyek jelentésre (jelentőségre) tesznek szert sokszor már pusztán azáltal, hogy észlelték és kiemelték őket a változások (az időbeli egymásutániságot leszámítva) rendezetlen folyamából. Persze az, hogy észlelik és észreveszik őket, gyakran már eleve jelentés(jelentőség)-tulajdonító szelekció eredménye, mint amikor olyan dologra találunk rá, amilyent keresünk. (Pénzért keresünk a zsebünkben egy automatához, és találunk néhányat.)

A társadalmaknak azonban mint rendszereknek vannak olyan változásai is, amelyek nem az egyediségükben jelentős események, hanem események sokaságában vagy azok mögött rejtetten végbemenő rendszerszerű átalakulások, olyan nagyszabású változások, amelyek válaszoknak - de nem feltétlenül tudatos és szándékolt válaszoknak - tekinthetők a rendszerek belső és külső viszonyainak, külső és belső létezési feltételeinek a változásaira. Például felborul a társadalom meghatározó részeinek, csoportjainak, intézményeinek a belső stabilitást jelentő hatalmi-gazdasági egyensúlya, és új rend, új hatalmi-gazdasági struktúra formálódik; vagy megrendül a társadalomnak a külső környezetével való egyensúlya - új, esetleg agresszív versenytársak tűnnek fel, kimerülnek a külső erőforrások, pusztulással fenyegető természeti csapás következik be, stb. - és túlélést biztosító választ kell adni a megváltozott külső viszonyokra, adott esetben belső átalakulásokkal kell alkalmazkodni hozzájuk. Ezek a többnyire hosszabb távú, strukturális átalakulással járó, a felszínen, az események szintjén gyakran nem is látható folyamatok nagy hasonlóságot mutatnak a természetben lejátszódó evolúcióval: mind a fajok természetes kiválasztódásában, mind a társadalmak történetében arról van szó, hogy azok a formációk élnek túl, azok a formációk maradnak fenn, amelyek a körülmények változásaira képesek adekvát átalakulásokkal reagálni, képesek rugalmasan alkalmazkodni a megváltozott viszonyokhoz. Például a római birodalom felbomlását követően a közhatalom kora középkori szétforgácsolódásának, a nagy népmozgásoknak és a kapcsolódó állandó háborúskodásoknak az időszakában erőkoncentrációt és védelmet, ugyanakkor széles tömegek számára a szabadság fokozottabb korlátozását jelentő feudális hűbéri uradalmi rendszer volt az, amely a korábbi szétfűrészesítéssel szemben a túlélést biztosíthatta. (Lásd például Woods 2007.)

Az evolúciós látásmódnak mélyen elkötelezett Talcott Parsonst követve (Parsons 1951,1971, Pál 2004), a társadalmi evolúciót olyan, a történelmi időben végbemenő folyamatként írhatjuk le, amely nem egyszerűen egyedi események időbeli egymásutánja, hanem négyféle, egymással szorosan összefüggő strukturális változások sora:

- funkcionális alrendszerek kialakulását eredményező differenciálódás,
- alkalmazkodás a környezet változásaihoz hatékonyabb rendszerek létrejötte útján,
- inklúzió, azaz rendszeren kívüli elemek beépítése a rendszerbe,
- az előbbiek következtében egyre komplexebb rendszer legitimálódása, értékeinek általánosítása.

A társadalomnak ez a külső környezeti és a belső egyensúlyi viszonyokhoz való strukturális adaptációja távoli analógiaként ahhoz hasonlítható, ahogy a természeti-biológiai evolúcióban az élő organizmusok a környezet változásaira, a környezeti nyomásokra az elődöktől való elkülönözéssel és egyre komplexebbé válással válaszoltak.

Parsons az emberi társadalmak evolúciójában három nagyobb szakaszt határolt el egymástól: primitív, archaikus (az írást ismerő) és modern (jogrendszerrel rendelkező), ahol az utóbbit a Nyugat, de elsősorban az USA társadalmával azonosította.

Niklas Luhman (1982) a társadalmi evolúció folyamatában a differenciálódás három fajtáját különböztette meg:

- *területi differenciálódás* (azaz horizontális elkülönülés), amelynek tipikus esete, amikor egy populáció nagyfokú szaporodás és/vagy szétvándorlás következtében egyre nagyobb területre terjed ki, majd a nagy területi távolságok következtében a populáció egyes részei egyre inkább elválnak, elkülönülnek egymástól;
- *stratifikáció* (vagyis vertikális rétegződés) akkor megy végbe, amikor egy populáción belül (egyre nagyobb) különbségek, egyenlőtlenségek jelentkeznek egyes csoportok között az erőforrások és különféle kompetenciák birtoklása, a hatalom, a befolyás, a jogok és kötelességek, a megszerezhető javak, a státusz és a presztízs stb. tekintetében;
- *funkcionális differenciálódás* akkor következik be, amikor egy bizonyos szükséglet kielégítésére, egy bizonyos funkció ellátására a populációban specializáció alakul ki, elkülönül és szakosodik egy csoport, illetve új, korábban nem létezett, speciális „szakosodott” struktúra jön létre. Azonban már Talcott Parsons nyomatékosan felhívta a figyelmet arra, hogy funkcionális differenciálódásról valójában csak akkor beszélhetünk, ha az a rendszerben adaptív javulást eredményez, például nyomában szélesebb körben válnak hozzáférhetővé a túlélést segítő erőforrások.

A társadalmi-történeti evolúció természetesen még a hasonlóságok ellenére sem azonosítható a biológiai evolúcióval. Szembetűnő különbség, hogy míg az utóbbiban véletlenszerű mutációknak a természet vak törvényei vezette szelekciója zajlik (Dawkins találó metaforája: *A vak órásmester*. Dawkins 1994) a társadalmi evolúció folyamatainak elindítói nagyon gyakran tudatos tervek, emberek által szándékolt és végrehajtott elgondolások, mégha a végeredmény sokszor nem is egyezik az eredeti tervekkel, szándékokkal. Például az 1929-es világgazdasági válságra adott válaszként a kapitalizmus rendszerének azt az átalakulását, amely szerepet engedett a piaci folyamatokba történő külső - állami - beavatkozásoknak (a kereslet állami erősítése, állami beruházások, állami hitelnyújtások, a munkanélküliséget csökkentő állami intézkedések stb.), a legkevésbé sem véletlenszerű változások voltak, hanem olyan tehetséges és újító szellemű emberek tudatos kezdeményezései, mint John Mynard Keynes brit közgazdász, Franklin Delano Roosevelt, az USA elnöke, és mások.

Az evolúció fogalmának a társadalommal, a társadalmi folyamatokkal, a történelem menetével való összekapcsolása sokakban heves ellenállást vált ki, pedig termékeny és újszerű szempontokat kínál, egyébként az utóbbi időben jól érzékelhetően erősödő és népszerűsödő gondolatrendszerrel van szó, amelynek nem sok köze van a rosszízű, sötét emlékeket ébresztő szociáldarwinizmushoz és az ahhoz kapcsolódó fajelméletekhez. (Az evolucionizmus jelentkezéséről a társadalomtudományokban lásd Gedeon 2004; Orthmayr 2004; Pléh–Csányi–Bereczkei 2001; Sárkány–Somlai 2003.)

Néhány fontosabb elmélet a társadalmi szerveződésekről és funkciókról

Későbbi mondanivalónk előkészítéseként röviden bemutatunk néhány olyan rendszerelvű, funkcionalista és evolúciós szemléletű elgondolást, amely jelentős hatást gyakorolt a társadalom szerveződésével kapcsolatos tudományos nézetek fejlődésére, és mint megkerülhetetlen előzmény a mi vázlatunkban is szerephez jutott.

Mechanikus és organikus szolidaritás

Emil Durkheim, a szociológia tudományának egyik első kiemelkedő képviselője, választ keresve a társadalomszerveződés olyan lényegi kérdéseire mint, hogy milyen viszonyok tartják össze az emberek közösségeit, hogyan alakul ki és marad fenn a társadalmi rend és integritás, milyen alapfunkciók megvalósítására szerveződnek az emberi tevékenységek, a funkcionális differenciálódás legnyilvánvalóbb termékének, a társadalmi munkamegosztásnak az elemzéséből indult ki. (Durkheim 2001) A primitív törzsi társadalmaktól a modern ipari társadalmakig tartó evolúciós vonulatot tekintve, az integratív összetartó erőknek, a társadalmi szolidaritásnak két típusát különböztette meg. Mechanikus szolidaritás jellemzi azokat a tradicionális törzsi társadalmakat, amelyekben alacsony szintű a munkamegosztás, gyenge a funkcionális tagoltság, kevésbé különböznek el egymástól a társadalmi szerepek, és a családi-nemzetségi kapcsolatok képezik az emberek közötti legfőbb összetartó erőt. Ezzel szemben organikus szolidaritás uralkodik a modern ipari társadalmakban, amelyekben magas szintű a munkamegosztás, erős a funkcionális differenciálódás, az emberek szerepek sokaságán keresztül érintkeznek egymással, nagyfokú egyfelől a specializáció, másfelől a komplementaritás és a kölcsönösség. A szolidaritás e kétféle típusa rendszerszerű összefüggést mutat a strukturális viszonyokkal, de megmutatkozik a normákban, a társadalmi szabályozás és ellenőrzés módjában, és lecsapódik a kollektív tudat tartalmaiban is. (1. ábra)

1. ábra
A mechanikus és az organikus szolidaritás jellemzői

Mechanikus szolidaritás	Organikus szolidaritás
<i>Struktúra</i>	
Hasonlóság, azonosság, a szerepek csekély mértékű különbözősége A munkamegosztás alacsony szintje A családi, rokonsági, nemzeti kapcsolatok meghatározó ereje Az interdependencia és az egymásra utaltság alacsony szintje Egyszerű, átlátható viszonyrendszer	Különbözőségek, a társadalmi szerepek széles repertórája A munkamegosztás magas szintje Sok és sokféle társadalmi kötés és kapcsolat, a szerződéses kapcsolatok nagy súlya Az interdependencia és az egymásra utaltság magas szintje Komplexitás
<i>Normák</i>	
Megfellebbezhetetlen kollektív autoritás Az egyéni kezdeményezések és reflexiók elfojtottsága A normák és törvények büntető jellegűek A hangsúly a szankciókon és a büntetésen	Az individuumok jelentős autonómiája Egyéni kezdeményezés és reflexió, szabadság és függetlenség A normák és törvények kooperatívak A hangsúly a belátáson és a jóvátételen
<i>Kollektív tudat</i>	
Konkrét és specifikus Erősen vallásos Nem vitatható transzcendentális értékek és eszmék Korlátozott nyilvánosság, ellenvélemények elfojtottsága Hangsúly az ősztársadalmi érdeken	Absztrakt és általános Szekuláris Az eszmék és értékek megkérdőjelezhetők, nyilvánosan vitathatók Vélemények egyenlősége és sokszínűsége Hangsúly az egyéni és a társadalmi igazságosságon

Bár aligha kétséges, hogy a fejlett ipari társadalmak történetileg-evolúciósan erőteljesen differenciálódott viszonyai tendenciaszerűen az organikus szolidaritás jegyeit hordozzák, a modern világban is találkozhatunk a mechanikus szolidaritás tüneteivel. Például a Basil Bernstein brit nyelvész-szociológus nevével fémjelzett szociolingvisztikai vizsgálatok a hátrányos nyelvi helyzet okairól egyebek mellett arra utaltak, hogy a gyermekek iskolai kudarcai összefüggésbe hozhatók azzal a körülménnyel, hogy családjukban a mechanikus szolidaritás jellegzetességeit mutató családszerkezet és autoriter nevelési gyakorlat uralkodik, amely kevésbé segíti a gyermekek képességeinek kibontakozását. (Papp-Pléh 1972, Réger 1990)

Társadalmi szerepek

A társadalmi differenciálódás és munkamegosztás témaköréhez fontos hozzájárulást jelentett Georg Simmelnek, a német szociológia egyik első elismert mesterének, egyébként Durkheim kortársának az a felismerése, hogy a modern társadalmak intézményeiben és szerveződéseiben az emberek nem teljes személyiségükben, hanem egy-egy szerepet betöltve vesznek részt. „A szállító, a pénzhitelező, a munkás, akiktől az emberek függenek, egyáltalán nem hatnak személyiségként, mert mindegyiküknek csupán egyik oldala lép be a kapcsolatba azzal, hogy árút szállít, pénzt kölcsönöz, munkát teljesít, és egyéb meghatározó vonások egyáltalában nem jönnek számításba [...] A korszerű munkamegosztás ugyanúgy eltünteti a személyeket funkcióik mögé, mert hiszen csak egyik oldalukat engedi érvényesülni, miközben a többi háttérbe szorul – a személyiség végeredményben a funkciók összessége.” (Simmel 1973: 59) Maguk az intézmények és szervezetek tulajdonképpen nem konkrét emberekből, hanem

szerepekből épülnek fel, ahol a szerepek tartalmát normák, szabályok és ismeretek adják, amelyeket a belépőknek magukévá kell tenniük ahhoz, hogy betölthessék az egyik vagy másik szerepet. Az emberek többnyire szerepeken keresztül, a személyes világukat és autonómiájukat hátrahagyva lépnek interakciókba egymással. Lehetőségeiket, mozgásterüket értelemszerűen jelentősen meghatározza, hogy milyen szerepekhez férnek hozzá, milyen szerepek betöltéséhez szerzik meg a jogosultságokat és kompetenciákat.

Közösség és társadalom

Ferdinand Tönnies a társadalmi szerveződések kétféle típusának, a közösségnek (Gemeinschaft) és a társadalomnak (Gesellschaft) a megkülönböztetésével írta be a nevét a szociológia történetébe. (Tönnies 2004) A közösség az embereknek olyan, rendszerint viszonylag kisebb létszámú együttese, amelyet szorosan összetart a személyes ismeretség és közelség, a közös hiedelmekben és közös értékekben való osztozás, a közös hit, az erős kölcsönös függőség, az összetartozás érzése és a hagyományokhoz való ragaszkodás. A közösségek jellegzetes példái a hagyományos családok, nézetiségek, szomszédságok és általában a tradicionális, premodern paraszti világ. Ebben a világban az otthonosság, a bizalmasság, az együtteség és az összetartozás tudata és az olyan közvetlenül megélhető kapcsolatok uralkodnak, amelyekben a közösség tagjai teljes lényükkel, teljes személyiségükkel vesznek részt. Ezekben az együttesekben maga az együttlét, az összetartozás és a közös hagyomány megőrzése a legfőbb cél; ennek a célnak a közösségek minden tagja alárendelődik, az egyéni nézeteknek, az individuális kezdeményezéseknek nincs sok terük. Mindennek következtében az ilyen szerveződések állandóság, mozdulatlanság, alacsony változékonyság jellemzi.

A társadalom a közösséggel szemben olyan szerveződés, amelyben az emberek nem annyira közös célokat, közös hagyományokat szolgálnak, hanem individuális célokat igyekeznek megvalósítani, egyéni érdekeiket próbálják meg érvényesíteni. A társadalom tagjai többnyire nem közvetlenül, hanem szerződéses viszonyokban, nem teljes személyiségükkel, hanem formális munkamegosztásbeli szerepeket betöltve, mintegy mechanikusan kerülnek kapcsolatba egymással. Így a közösségek otthonosságával és meghittségével szemben a társadalomban elidegenedtség uralkodik és állandóak a konfliktusok, amelyeket az embereket kényszerítő, az idegenség érzését tovább fokozó intézményi szabályozással és ellenőrzéssel kell kordában tartani. A célok és kapcsolatok sokfélesége következtében az ilyen szerveződést folyamatos belső mozgás és nagyfokú változékonyság jellemzi. Ezeknek a jegyeknek az együttesében nem nehéz felfedezni a sokféleképpen differenciálódott, dinamikus mozgékonyt mutató, ugyanakkor erősen elidegenedett, modern urbánus társadalom világát.

A társadalmi cselekvések típusai

Míg Durkheim, Simmel és Tönnies a szerveződések mélyszerkezetét és a társadalmi szerepeket állította a társadalomtudományi vizsgálódás fókuszába, Max Weber a társadalmi cselekvések típusaira irányította a figyelmet. Elemzései szerint „minden egyéb cselekvéshez hasonlóan a társadalmi cselekvés lehet 1. *célracionális*: ekkor a cselekvést az határozza meg, hogy a cselekvő milyen viselkedést vár a külvilág tárgyaitól és más emberektől, és ezta várakozást racionálisan kiválasztott és mérlegelt egyéni céljainak sikeres eléréséhez, 'eszköznek' vagy 'feltételnek' használja; 2. *értékracionális*: a cselekvést valamilyen magatartási etikai, esztétikai, vallásos vagy bármi néven nevezendő ön-értékbe vetett hit határozza meg; 3. *affektív*: különösképpen emocionális; a cselekvést tényleges affektusok és érzelmi állapotok, 4. *tradicionális*: a meggyökeresedett szokások határozzák meg.” (Weber 1967: 41) E négy cselekvési típus különböző súllyal van jelen az egyes társadalmi tevékenységekben: így a gazdaságot, a közigazgatást, a tudományt a célracionális (egy adott cél leghatékonyabb elérésére irányuló törekvés), a vallást, valamint a művészeteket viszont az

értékrationális cselekvések (etikai-vallási, illetve esztétikai önértékek követése tekintet nélkül a következményekre) dominanciája jellemzi. Általános történeti-evolúciós tendencia, hogy a munkamegosztás elmélyülésével, a piacgazdaság kialakulásával, a közigazgatás és a jog, valamint a tudomány fejlődésével, egészében véve a modernitás térnyerésével a célrationális cselekvések súlya növekszik, míg a hagyományok fenntartására irányuló tradicionális cselekvések visszaszorulnak.

A társadalom alapfunkciói

A társadalomszerveződés rendszerelvű, funkcionalista és evolucionista megközelítésének egyik legtekintélyesebb XX. századi képviselője, Talcott Parsons úgy találta, hogy bármilyen társadalmi rendszerről legyen is szó, annak négy alapfunkciót kell ellátnia (Parsons 1951, 1985):

- alkalmazkodás a környezeti feltételekhez (Adaptation),
- célélérés, a célok kijelölése és megvalósítása (Goal attainment),
- integráció, a társadalom különféle alkotóelemeinek összefogása és normatív szabályozása (Integration),
- mintafenntartás, a normák, az értékek, a kultúra megőrzése és továbbörökítése (Latency pattern maintenance).

A társadalmi rendszer egésze e négy alapfunkciónak - rövidítésben az angol elnevezés kezdőbetűiből AGIL sémának nevezett paradigmának - megfelelően négy nagy alrendszerre tagolódik, ezek sorrendben a gazdaság, a politika, a jog és a kultúra/szocializáció, majd ezek tovább tagolódnak az AGIL séma szerint, egészen addig, amíg az elemzés ennek értelmét látja. Így akár egy konkrét szervezetben, például egy gyárban is, mint rendszerben fellelhetők ezek az alapfunkciók: az alkalmazkodás a gyár életében elsősorban a piaci viszonyokhoz, a konkurensok diktálta versenyhez, a külső erőforrásokhoz és más feltételekhez való adaptációban valósul meg olyan változtatásokkal mint termékszerkezet- és profilváltás, a technológiai folyamat átalakítása stb.; a célélérés funkciója a gyár vezetését, stratégiájának meghatározását, a célok és tervek függvényében a termelés és a kapcsolatok irányítását érinti; az integráció a gyár belső rendjének kialakítását és fenntartását, a munkakörökhöz tartozó köteleességek és jogok meghatározását és érvényesítését, a szervezeti-működési szabályzatot jelenti; végül a mintafenntartás funkciója az új munkaerő betanításában és szocializálásában, a kialakult munkakultúra átörökítésében, a gyár hagyományainak ápolásában realizálódik. Parsons felfogásában azonban az AGIL sémában meghatározott funkciók, illetve alrendszerek - a példával ellentétben - nem feltétlenül fizikailag körülhatárolható és szegmentálható képződmények, hanem analitikus kategóriák, amelyek közvetlenül nem feltétlenül megtapasztalhatók, de elemzéssel feltárhatók.

A mechanikus és organikus szolidaritás, a közösség és társadalom, a tradicionális és célrationális cselekvés megkülönböztetések, valamint a simmeli szerepfogalom fényében feltétlenül említést érdemel, hogy Parsons is alkalmazott egy hasonló megkülönböztetést: szembeállította egymással az expresszív és instrumentális társadalmi szerveződéseket annak alapján, hogy bennük az emberek személyhez kötődő vagy formálisan hozzárendelődő szerepekben vesznek részt. Az expresszív típusra példa a család, az egyházak, a klubok, az instrumentális típusra a bürokratikus szervezetek és a piacok.

Értékduál és autopoiesis

Nicklas Luhmann következetesen haladt tovább a rendszer, funkció és evolúció szemléletű nyomvonalon (Luhmann 1975, 2006), de nem mindenben osztotta Parsons nézeteit. Az egyik alapvető eltérés, hogy míg Parsons analitikus kategóriáknak gondolta el a funkcionális alrendszereket, addig Luhmann ténylegesen, fizikai mivoltukban létező szervezeteknek, illetve szervezetek azonos funkciót betöltő együttesének látta azokat, így nem csak négy alrendszert különböztetett meg a társadalmi rendszer egészében, hanem (al)rendszernek

tekintett minden olyan funkcionális együtttest, így például a vallást, a tudományt, a művészetet, a vallást, az oktatás-nevelést, amely belső szerveződésében, értékorientációjában, határainak megvonásában elválí a környezettől.

Egy másik fontos eltérés, hogy szemben az addigi elméleti hagyománnyal, amely csak egy szinten vizsgálódott, Luhmann a társadalmi rendszerek három szinten történő vizsgálatát javasolta: az interakciók, a szervezetek és a társadalom egésze szintjén. Az interakciórendszereket az éppen jelenlévő, egymást kölcsönösen észlelő emberek alkotják, ezért ezek a rendszerek gyorsan keletkeznek, de többnyire csak rövid ideig állnak fenn. A szervezeti rendszerek konstitúciója meghatározza a szervezet külső határait, belső szerkezetét és szabályait, valamint a tagság feltételeit. Kötött struktúrájuk és működési szabályaik, valamint az, hogy fennállásuk nem függ a bennük szerepet vállalók konkrét személyétől, a szervezeteket tartóssá teszi. Végül a társadalom egésze olyan funkcionálisan differenciált rendszertípus, amelyben specializálódott alrendszerek képződnek az egyes társadalmi funkciók betöltésére, így a javakkal való ellátás a gazdasági (al)rendszer, a kötelező erejű kollektív döntések meghozatala a politikai (al)rendszer, a kiszámíthatóság és a normativitás biztosítása a jogrendszer funkciója, és így tovább.

Luhmann újítása az elődökhöz képest, hogy társadalomelméletében az (al)rendszerek úgynevezett értékduálók köré szerveződnek, amelyek elválasztják egymástól az adott rendszer funkciója szempontjából releváns, értékes, hasznos tevékenységeket az ezen funkció szempontjából nem releváns, értéktelen, haszontalan tevékenységektől. Például a gazdasági alrendszer értékduálja a rentábilis/nem rentábilis, a politikai alrendszeré a hatalomra, kormányra kerülés/ellenzékbe szorulás, a jogi alrendszeré a jogszerű/jogszerűtlen, a tudomány alrendszeré az igaz/hamis, a művészeté a szép/nem szép, stb.

Luhmann egy másik fontos újítása, hogy a társadalmi rendszereket autopoietikus egységeknek tettelezte, ahol az autopoiesis egy a biológiából kölcsönzött fogalom, amely élő organizmusoknak, például sejteknek arra a tulajdonságára vonatkozik, hogy önfenntartók, önszervezők és saját alkotóelemeikből képesek önmagukat újraépíteni. E fogalomnak az átvételével Luhmann a társadalmi rendszereket olyan autonóm, belső szerveződésükben és működésükben zárt, de jelzőrendszerükön keresztül a környezet változásaira érzékeny egységeknek mutatja be, amelyek képesek az önreprodukcóra és a környezethez való alkalmazkodásra. Például a gazdaságban az önmagába visszatérő termelés-értékesítés-kifizetés lánc egy zárt önfenntartó folyamat, amely azonban az áron keresztül érzékeny az ezen zárt folyamaton kívüli szükségleteknek a változásaira, és belső strukturális átalakulásokkal, önszerveződő módon képes reagálni rájuk.

Kommunikatív cselekvés és életvilág

Jürgen Habermas az eredendően a John Austin nevéhez fűződő beszédaktuselméletből indítva a kommunikációt a középpontba állító társadalomelméletét, a nyelvileg közvetített interakciókat két alapvető típusra osztja, kommunikatív cselekvésekre és stratégiai cselekvésekre. A kommunikatív cselekvések a kölcsönös megértést szolgálják közlő és befogadó között. Érvényességük három feltéltípus teljesülésétől függ, ezek

- az "objektív" világ vonatkozásában a közölt (propozíciós) tartalom *igazsága*,
- a társadalmi világ vonatkozásában a normáknak, a szabályoknak való megfelelés, a *helyénvalóság*,
- a személyiség vonatkozásában a belső világnak való megfelelés, az *őszinteség*.

„A kölcsönös megértés a kommunikációban résztvevők megegyezését jelenti egy megnyilatkozás érvényességét illetően.” (Habermas é. n., 153) Ezt a következőképpen kell érteni. A közlő kommunikatív megnyilatkozása szükségképpen egy érvényességi igény bejelentésével egyenlő. A befogadó ezt az érvényességi igényt vagy elfogadja vagy sem. Ha elfogadja, akkor máris létrejött a kölcsönös megértés a felek között, ha nem, akkor alku

kezdődik a kölcsönösen elfogadható érvényességi feltételekről, amely vagy megegyezéssel, azaz kölcsönös megértéssel zárul, vagy megszakad a kommunikáció. Például ha *A* azzal fordul *B*-hez, hogy „Most inkább ne menjél el”, akkor lehetséges, hogy *B* zokszó nélkül - mint kérést - tudomásul veszi *A* szándékát (kölcsönös megértés), de lehetséges, hogy úgy reagál: „Te nekem ne parancsolgass!” Ekkor (feltéve, hogy nem szakad meg az interakció) vita kezdődhet arról, hogy a kettejük közötti viszony milyen érvényességi feltételekkel működő aktusokat enged meg. Ha meg tudnak egyezni kölcsönösen elfogadható érvényességi feltételekben, akkor létrejött a kölcsönös megértés, ha nem, akkor az interakció sikertelen.

Habermas társadalomelméletében a kommunikatív cselekvés fogalma beágyazódik a filozófus Edmond Husserltől származó életvilág koncepciójába. Az életvilág az, amit az egyének közvetlenül birtokba vesznek, megtapasztalnak, elérnek; a mindennapi élet és a kulturális hagyomány magától értetődőnek tűnő, készen kapott elemei tartoznak ide. Habermas felfogásában az egyének szükségképpen mindig életviláguk látóhatárán belül mozognak, az életvilág képezi számukra azt az alapot, amelyről indulva kommunikatív cselekvéseikben kölcsönös megértést céloznak meg embertársaikkal, azaz megkísérelnek kölcsönösen elfogadható érvényességi feltételekben megegyezni velük. (Habermas 1981, é.n.)

Habermas elméletében az életvilággal élesen szembenáll a társadalom rendszer dimenziója, amelyhez az egyének számára az életvilágukból nem feltétlenül megtapasztalható és befolyásolható objektív rendszerszerűségek tartoznak. A rendszerre „a stratégiai cselekvés jellemző, a cselekvések összehangolását az erkölcstől mentesített kényszerű jog, és a nyelvtől megfosztott mechanizmusok biztosítják. A kölcsönös megértés nyelvi folyamatát a tekintély és a befolyás, illetve a befolyás két fő forrása, a tulajdon és a tudás helyettesíti, és ezekhez kapcsolódnak olyan közvetítő eszközök mint a pénz és a társadalmi erő. Azok a társadalmi alrendszerek, amelyek ilyen közvetítő eszközökkel összefüggésben fejlődnek ki, függetleníteni tudják magukat a szabályoktól, a kultúrától és az életvilágtól.” (Farkas 2006:)

Emberek és társadalmi rendszerek

Mivel a társadalom embereknek valamilyen módon tagolt, szervezett együttese, első megközelítésben a társadalmi rendszereket hajlamosak lehetnénk úgy elgondolni, hogy azok emberekből állnak. Valójában azonban, mint erre a társadalom rendszerszemléletű vizsgálatának elkötelezett kutatók, így Talcott Parsons, Niklas Luhmann és mások nyomatékosan figyelmeztettek, a társadalmi rendszereknek nem emberek, hanem struktúrák, funkciók, szerepek és szabályok, konvenciók az alkotóelemei. Igaz, ezek az alkotóelemek emberek közötti viszonyokat jelentenek, azonban függetlenek attól, hogy éppen mely emberek valósítják meg őket. Ezt mi sem bizonyítja jobban mint, hogy a társadalmi rendszerek generációk sokaságán átívelve is képesek fennmaradni. A személyiséggel, egyéni arculattal rendelkező konkrét emberekhez képest a társadalmi struktúrák, szerepek, szabályok, funkciók mint rendszerelemek olyan objektív adottságok, amelyek túlnyúlnak az egyéneken, és kényszerítő erővel megszabják lehetőségeiket, meghatározzák mozgásterüket. A társadalmi rendszerek és az emberek viszonyát a játékok példájával világíthatjuk meg. Nyilvánvaló, hogy egy játék nem azokból áll, akik éppen játsszák, hanem azokból a szabályokból, amelyek meghatározzák, hogy a résztvevők, a játékosok mit tehetnek, és mit nem. A játék mint szabályok rendszere akkor is fennáll, amikor éppen nem játsszák, amikor éppen nincsenek emberek, akik betöltenék a játékosok szerepét, és a játék szabályai szerint viselkednének.

Ágensék

A társadalmi rendszerek tehát - a játékok szabályrendszeréhez hasonlóan - nem emberekből állnak, de emberek tevékenységeiben, emberek aktivitásaiban manifesztálódnak, amikor azok valamilyen ágensi szerepet töltenek be. Ágensnek nevezünk „minden olyan (akár csak relatíve önálló vagy éppen környezetétől alig elválasztható, beágyazott) rendszert, mint egységet, amely problémát képes felismerni és/vagy megoldani.” (Horányi 2004, 63) Társadalmi kontextusban az ágensek a folyamatoknak azok az aktív résztvevői, akik vagy amelyek cselekvéseikkel beavatkoznak a dolgok menetébe és változásokat idéznek elő. Az ágensek jellemző módon individuális emberek, de szokásosan ágenseknek tekintünk csoportokat, közösségeket, szerveződéseket, intézményeket, szervezeteket, államokat, országokat, nemzeteket, társadalmakat, vagyis olyan entitásokat is, amelyek emberek kisebb-nagyobb sokaságából nem természetes módon, hanem emberi elgondolások, emberi szándékok megvalósulásaként, emberi konstitúciók nyomán maguk is rendszerként állnak elő.

Nem magától értetődő, hogy ez utóbbi, összefoglalóan intézményi ágensekként megjelölhető típusnál miképpen beszélhetünk cselekvésről, hiszen sokszorosan összetett és nem élő képződményekről van szó, amelyeket nem nagyon lehet felruházni olyan, az emberi cselekvésekkel szorosan asszociált jegyekkel, mint tudat, szabad akarat, individuális felelősség stb. Lehetséges persze azzal megkerülni az ellentmondást, hogy itt képes, metaforikus szóhasználatról, megszemélyesítésről van szó, amely mögött felesleges is lenne több rációt keresni annál, mint amikor olyasmit mondunk, hogy a Nap körbejár az égen. Ezzel a látszólag kézenfekvő megoldással azonban aligha elégedhetnénk meg, hiszen sokszor megtapasztalhattuk már, hogy amint valami zavar támad egy intézményi ágens körül, azonnal individuális emberi felelősöket kezdenek keresni. Nyilvánvalóan akkor járunk el helyesen, ha abból indulunk ki, hogy az intézményi ágenseknél, mint minden társadalmi rendszernél feltárható egy olyan szerepstruktúra, amely meghatározza a kompetenciákat és felelősségeket a rendszer egészének, mint egységnek a kifelé mutatott aktivitásaiért; ténylegesen nem a rendszer, nem a szervezet, nem az ország vagy a nemzet cselekszik, hanem a bennük tagként

szerepet vállaló emberek, különösen a rendszer mozgásáért felelős szerepeket betöltő, vagy a rendszer egészét megbízatásuk vagy tekintélyük alapján képviselő emberek.

Az emberi ágensek néhány meghatározó tulajdonsága

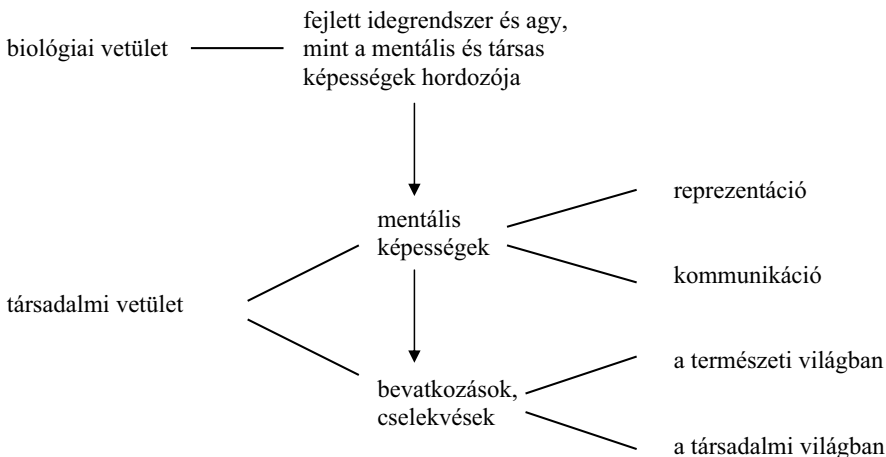
Az emberi ágensek fizikai valóságukban biológiai lények, biológiai organizmusok, amelyek a természeti-biológiai evolúció folyamatában fejlődtek olyanokká, amilyenek. Biológiai meghatározottságuk nyilvánvaló jele, hogy ha valamilyen oknál fogva megszűnnek létük természeti-biológiai feltételei, például drámaian megváltozik környezetük hőmérséklete, vagy eltűnnek az anyagcseréjük igényelte táplálékforrások, vagy immunrendszerük számára védhetelen fertőzés üti fel a fejét, vagy más hasonló esemény következik be, akkor menthetetlenül elpusztulnak. A leginkább emberinek tartott magasrendű intellektuális és társas képességeiket is természeti-biológiai evolúcióban formálódott idegrendszeri szerveződésük, az agyuk hordozza. Ha agyukat súlyos sérülés éri, akkor e magasrendű képességeik is megrendülnek, fizikai-biológiai leromlásuk emberi képességeiket, emberi mivoltukat is romba dönti.

A biológiai alapokon kibontakozó magasrendű emberi képességeknek két, egymással szorosán összefüggő típusa van.

(A) Az egyik a világ komplex belső és külső reprezentálásának a képessége, vagyis az embernek az a tulajdonsága, hogy egy speciális eszköznek, a nyelvnek a birtokában a külvilágból, a környezetéből érkező információkat képes belső gondolati képekké szerkeszteni, ezekből képes következtetéseket levonni és a jövőre vonatkozó terveket készíteni, és képes a belső képeket, a belső reprezentációkat mások számára felfogható és megismerhető külső reprezentációkká alakítani, és ezeknek cseréjével embertársaival kommunikációba lépni.

(B) A másik a világba, a környezetbe való beavatkozásnak a képessége, amely abban áll, hogy az ember az (A) típusú mentális képességei birtokában képes egyfelől a fizikai világban, a fizikai környezetben számára kívánatos és tervezett változásokat előidézni, másfelől képes az embertársaival különféle kapcsolatokba lépni, társas világot, közösséget teremteni, szerveződéseket létrehozni, társadalmat építeni; vagyis az ember képes cselekedni, a fizikai környezetében és a társas világában szándékait, akaratát valóra váltani.

2. ábra
Az ember kettős meghatározottsága



Racionalitás

Az emberi ágensekről az is elmondható, hogy racionálisak, legalábbis abban a némileg korlátozott értelemben, hogy

- cselekvéseiknek többnyire van valamilyen céljuk, azaz amikor tesznek valamit, akkor elgondolják (tervbe veszik) a világnak (a környezetüknek) egy olyan lehetséges állapotát, amelyet e tettel el akarnak érni, meg akarnak valósítani,
- meg vannak győződve arról, hogy ez a cél, ez a megvalósítandó állapot valamiképpen a javukat szolgálja, érdekükben áll, jó nekik,
- feltételezik, hogy cselekvésük és a benne felhasznált eszközök alkalmasak a célállapot eléréséhez,
- céljaik kiválasztásában, a feléjük irányuló cselekvésük megtervezésében és végrehajtásában, az eszközeik megválasztásában számolnak a külső világ tényeivel, beleértve más ágenseket, azok megismert vagy feltételezhető belső világát és aktivitását is,
- rendszerint töreksenek arra, hogy céljaikat a lehető legkisebb erőfeszítéssel ériék el.

A cselekvések ily módon felfogott racionalitása szempontjából nincs jelentősége annak, hogy az ágensek a kiinduló feltevéseikben, meggyőződéseikben esetleg tévednek. Például megtörténhet, hogy a cselekvésével megcélzott állapot az ágensnek nem a javára, hanem kifejezetten a kárára lesz, vagy hogy egy választott eszköz alkalmatlannak bizonyul a cél elérésére, mégis az a körülmény, hogy az ágens a célállapot hasznosságának illetve az eszköz alkalmasságának tudatában cselekedett, azt jelenti, hogy racionálisan járt el. Lehet, hogy rosszul becsülte meg annak a rúdnak a hosszát és rugalmasságát, amelyet egy kő elmozdításához emelőként akart használni, az a tény, hogy felmérte - ha rosszul is - az eszköznek a feladathoz való alkalmasságát, bizonyítja racionális alapállását. Viszont valószínűleg nem járt el racionálisan, amikor a rúd hosszának és rugalmasságának megállapításánál a szemmértékére, azaz egy meglehetősen bizonytalan eszköze támaszkodott.

Mint a cselekvések természetével foglalkozó részből már tudjuk (lásd az Együttműködés, verseny, kommunikáció című tanulmányt a 34. AKTI füzetben), a társadalmi világba beavatkozó aktivitások túlnyomó többsége nyelvhasználatlalt végrehajtott kommunikatív cselekvés. Habermas a kommunikatív cselekvések elméletét kifejtő munkájában (Habermas 1981, é.n.) a beszédaktuselméleti alapok mellett Max Webernek a racionális cselekvésekkel kapcsolatos gondolataira is támaszkodott. A nyelvi-kommunikációs eszközökkel végrehajtott cselekvéseknek a 3. ábrán látható habermasi osztályozásában nem nehéz észrevenni a párhuzamosságot a stratégiai cselekvések és Weber célracionális cselekvései között, és az is nyilvánvaló, hogy a diskurzus, megvitatás típusú, valamint a dramaturgiai cselekvések részleges átfedésben állnak a weberi értékracionális cselekvésekkel. Megfontolandó azonban az az értelmezés is, hogy tulajdonképpen nemcsak a stratégiai cselekvések, hanem minden olyan cselekvés, amelynek van valamilyen funkciója, célracionálisnak tekinthető abban az értelemben, hogy célja ennek a funkciónak a teljesítése, vagyis a normák által szabályozott cselekvések célja a normákhoz való alkalmazkodás, a diskurzus, megvitatás típusu cselekvéseké a tények, igazságok megtalálása és reprezentálása, a dramaturgiai cselekvéseké az önkifejezés.

3. ábra

A nyelvileg közvetített interakció típusai Habermas nyomán

Pragmatikai ismérvek Cselekvés-típusok	Jellemző beszédaktusok	Funkciók	Irányultság	Alapbeállítottság	Érvényességi igények	Világvonatkozás
diskurzus, megvitatás	konstatívok, leírások	tényállások reprezentálása	Kölcsönös megértésre irányult	objektíváló	igazság	objektív világ
normák szabályozott cselekvés	regulatívok	interpersionális kapcsolatok létesítése	Kölcsönös megértésre irányult	normákhoz alkalmazkodó	helyénvalóság	társadalmi világ
dramaturgiai cselekvés	expresszívok	önmegjelenítés, önkifejezés	Kölcsönös megértésre irányult	expresszív	hitelesség, őszinteség	szubjektív világ
stratégiai cselekvés	perlokúciók, imperatívuszok	a másik befolyásolása	sikerirányult	objektíváló	(hatékonyság)	objektív világ

Néhány példa a nyelvileg közvetített interakció-típusokra:

- diskurzus, megvitatás: tudományos elméletek bemutatása és megbeszélése, egy disszertáció megvitatása, gondolatok kifejtése, véleménycserék, tanácskozások stb.;
- normák által szabályozott cselekvés: konstitúciók, a működés szabályainak lefektetése és tisztázása, felvételi és kizárási procedúrák, szerződések, szertartások, rítusok, köszöntések stb.;
- dramaturgiai cselekvés: önvallomások, művészeti alkotások, versek, regények, illetve mindezek értékelése stb.;
- stratégiai cselekvés: ráhatás, befolyásolás, promóció, reklám, propaganda, agitáció stb.

A mindennapi életben ritkán fordulnak elő olyan tevékenységek, amelyek tisztán egyetlen cselekvési típust képviselnének. Sokkal gyakoribb, hogy a cselekvésnek van egy jól felismerhető, nyilvánvaló fő funkciója és cselekvési típusa, emellett azonban más - másodlagos - funkciókat is betölt, és így más cselekvési típusokkal is érintkezik. Például egy tudományos értekezés elkészítése és közzététele kétségtelenül a diskurzus, megvitatás típushoz tartozó értékvezérelt kommunikáció, hiszen tartalmát, megállapításait meghatározóan a tudomány számára legfontosabb érték, az igazság, a tényeknek való megfelelés vezérli. Azonban, mint köztudott, a tudomány világában való megszólalásnak, a tudományos eredmények publikálásának megvannak a maga szigorú normái, szabályai; ennyiben a tudományos közlés normák által vezérelt cselekvés (is). Továbbá mint minden külső reprezentációnak, a tudományos értekezésnek is van egy formai oldala, amellyel kapcsolatban az előadásmód minőségét, eleganciáját, hitelességét, (köz)érthetőségét érintő kérdések is felmerülnek, ebből a szempontból viszont az értekezést már dramaturgiai cselekvésként (is) szemléljük. Végül az értekezésekben általában jól érzékelhetően jelen van a szerző részéről az a szándék, hogy mondanivalójának igazságáról meggyőzze az olvasókat, elfogadtassa velük álláspontját és elismerést érjen el. Ennyiben tehát a tudományos értekezés célracionális stratégiai cselekvés (is).

Szükségletek

Szükséglet egy rendszer számára mindaz, aminek hiányában nem tud működni, nem tud létezni. Bár a szükséglet szóról először alighanem élőlények, mindenekelőtt emberek jutnak az eszünkbe, szükségleteik természetszerűleg a nem élő rendszereknek is ugyanúgy vannak mint az élőknak.

Emberi ágensek társadalmi szerveződés jellegű együttlésének ahhoz, hogy hosszú időn, generációk sokaságán keresztül fennmaradhasanak és gyarapodhasanak, vagyis hogy folyamatosan változó külső környezetük kihívásaira és belső feszültségeikre adekvát, a túlélést biztosító válaszokat tudjanak adni, többféle típusú szükséglet egyidejű kielégítését kell megoldaniuk; tulajdonképpen a(z egyébként szintén változó) szükségletek kielégítése képességének folyamatos fenntartása jelenti a külső és belső feltételekhez való sikeres alkalmazkodásukat. A *kell* szó itt magától értetődően nem valamiféle morális parancs, hanem a természeti szükségszerűség, a létfeltétel, a belső és külső környezeti nyomás, a sikeres túlélés követelménye értelmében szerepel, mint például abban a kontextusban, hogy „az élőlények, ha nem jutnak táplálékhoz, elpusztulnak, tehát életben maradásuk érdekében táplálékhoz *kell* jutniuk”.

A szükségletek, rendszerek és funkciók viszonyát a társadalmi evolúcióban kézenfekvőnek tűnhet egy olyan időbeli és ok-okozati sémában elgondolni, hogy

- egy társadalomban valamilyen oknál fogva jelentkezik egy szükséglet,
- ezen szükséglet kielégítése a társadalom adott viszonyai között (az adott rendszerben) nehézségekbe ütközik vagy megvalósíthatatlan, és ez feszültségeket, egyensúlytalanságokat okoz,
- a szóbanforgó szükséglet, illetve a kielégítetlensége miatt előálló feszültség kikényszeríti egy olyan újfajta struktúra (rendszerelem) létrejöttét (létrehozását), amelynek az a funkciója, hogy a szóbanforgó szükségletet kielégítse.

Valójában azonban nem feltétlenül lehet ilyesféle, a szükségletektől az új funkcionális rendszer(elem)ek felé tartó időbeli és ok-okozati összefüggést találni. A szükségletek ugyanis sokszor éppen a kielégítésüket lehetővé tevő struktúrák megszületése nyomán vagy azokkal párhuzamosan jelennek meg. Nézzük például a könyvnyomtatás kialakulását és elterjedését. Gutenberg találmányát sokkal inkább a kép- és könyvcsinálás belső szakmai igényei és egyéni újító ambíciók motiválták, semmint a szóbeliség és a kézírás által uralt kommunikációs rend meghaladásának szüksége; ha a késő középkorban a vagyonosabb rétegekben volt is már némi kereslet könyvek iránt, az írni-olvasni tudók alacsony száma miatt aligha keletkezett társadalmi-kulturális változásokat kikényszerítő feszültség, egyensúlytalanság az (írott) információ iránti igények és a szűk kézírásos kínálat között. Amint feltűnt azonban az az új technika, amelynek segítségével a korábnál nagyobb példányszámban és gyorsabban lehetett könyveket előállítani, a könyvek iránti kereslet és az írni-olvasni tudás is növekedésnek indult. A nyomtatás és sokszorosítás kínálta nagyobb információszabadságnak és gazdagabb tartalomkínálatnak a szüksége tehát akkor vált kultúra és társadalomformáló erővé, amikor az új technika már megszületett és terjedőben volt, és elkezdett kiépülni az ezen szükséglet kielégítésére szolgáló funkcionális struktúra.

Ha nem is állítható, hogy minden funkcionális rendszert időbeli és ok-okozati előzményként egy már korábban létezett szükséglet hívott életre, az nyilvánvaló, hogy a rendszerekben a szükségletek és a kielégítésük funkciója elválaszthatatlanok egymástól: ha már létrejött egy rendszer, szükségletkielégítő funkciója vitathatatlanul a lényegi meghatározottságai közé tartozik (funkcionalista megközelítésben ez a lényegi

meghatározottsága). Éppen ezért a társadalmi rendszerek sajátosságainak és összefüggéseinek bemutatásában megalapozottnak tűnik azokból a szükségletekből kiindulni, amelyeknek kielégítése mint funkció e rendszerek lényegét jelenti.

A következőkben olyan, a szükségletek egymásra épülését visszatükröző logikai rendben vesszük sorra az emberi lét és együttélés legfontosabb szükséglettípusait, amely a legalapvetőbb fizikai-biológiai létfeltételektől az információs-kommunikációs és a közösségi-integrációs szükségleteken keresztül a társadalmi szerveződések és a komplex együttműködések követelményei felé tart.

Materiális szükségletek

Lévén, hogy az emberek a többi élőlényhez hasonlóan a fizikai-biológiai világból emelkedtek ki, mondhatni porból és hamuból vétettek, fennmaradásuk legelemibb feltétele, hogy fizikai-biológiai szükségleteik kielégüljenek. Ez kétféle dolgot jelent. Egyfelől hozzá kell jutniuk az anyagcseréjükhöz szükséges anyagokhoz, táplálékot, ivóvizet kell magukhoz venniük, másfelől védekezniük kell a károsodással, netán a megsemmisüléssel fenyegető külső veszélyekkel szemben. Az anyagcserét fenntartó táplálékszerzésnek és a külső környezet kedvezőtlen jelenségeivel szembeni védelemnek valamilyen oknál fogva bekövetkezett megszakadása, vagyis az elemi materiális szükségletek kielégítetlensége szükségképpen az élőlények pusztulásához vezet, és magától értetődően minden egyéb szükséglet kielégítését, minden egyéb funkció működését lehetetlenné teszi. Így, bár a társadalomkutatók előszeretettel hangsúlyozzák, hogy az ember nembeli sajátosságainak sorában az intellektuális képességeket és a társadalmiságot kell a legfontosabb megkülönböztető jegyeknek tekintenünk, ezek a magasabb rendű, az állatvilágból kiemelő sajátosságok sem fedhetik el és nem feledtethetik azt a ténytet, hogy az ember, az emberi lét sem függetleníthető a fizikai-biológiai feltételektől. Ez természetesen semmi olyat nem jelent, hogy a társadalmi funkciókat mind a materiális szükségletekből, illetve az ezen szükségletek kielégítésének funkciójából lehetne vagy kellene magyarázni.

Információ- és tudásszükségletek

Ahhoz, hogy az élőlények ki tudják elégíteni materiális szükségleteiket, valamiféle tudással, valamiféle belső képpel kell rendelkezniük arról, hogy miképpen állnak a dolgok a környezetükben. Például – egy korai civilizációs szintet elképzelve – tudniuk kell, hol található általuk elfogyasztható élelem, egyáltalán mi az, ami alkalmas lehet tápláléknak, és mi az, ami nem, hol és milyen veszélyek leselkednek rájuk, hol lehetnek biztonságban, mitől kell óvakodniuk, mi az, amit ajánlatos elkerülniük, stb. Ez azt jelenti, hogy nemcsak – mint a materiális szükségletek kielégítésében – fizikai értelemben használják fel, sajátítják ki környezetüket, illetve annak valamilyen részeit, hanem információsan is: információkat vesznek fel a környezetükből, amelyeket materiális (és egyéb) szükségleteik kielégítésének biztosítása érdekében belső reprezentációkká, tudássá szerveznek. (Itt persze a *tudás* terminus nem feltétlenül a szokásos ismeretelméleti értelemben mint pozicionális nyelvi vagy éppen matematikai reprezentáció szerepel, hanem mint bármiféle „belső kép”, amely megfelelésben áll a külvilág tényeivel, például egy belső mentális térkép arról az útvonalról, amelyen vissza lehet találni a védett otthonhoz vagy el lehet jutni a táplálékhoz.)

Társas szükségletek: kapcsolatok és identitás

Az emberek nem önmagukban állnak a világban, hiszen már életüket is másoktól, a szüleiktől kapják, tőlük és más elődöktől vértesződnek fel öröklött és tanult képességekkel szükségletkielégítő aktivitásaikhoz, majd ők maguk is utódokat nemzenek, akiknek továbbadják biológiai és tanult örökségüket. De nemcsak a reprodukciós lánc szemeiként szülő-gyermek viszonyban kapcsolódnak másokhoz, hanem mint kisebb-nagyobb rokoni, nemzeti, területi-szomszédási és egyéb csoportok tagjai, akik önazonosságukat éppen ezen csoportokhoz való tartozásukban nyerik el, saját közösségeik tagjaival erős szolidaritás

és együttműködési hajlandóság fűzi őket össze, míg más csoportoktól elhatárolódnak, és versengő, konfrontatív viszonyba kerülnek. Társak nélkül magukra maradva leromlanak túlélési esélyeik, hiszen nem számíthatnak csoportjuk, közösségük támogató jelenlétére, ahhoz hasonlóan, amiképpen a szüleiket elveszítő kicsinyek is kiszolgáltatottakká válnak a környezet gyakran nehezen uralható vagy egyenesen fenyegető adottságaival szemben. A családi-nemzeti együttesek vagy a területi-szomszédsági közösségek ugyan többnyire nem célirányosan szervezettek, hanem spontán módon létrejött képződmények, de bizonyos mértékű szervezethez és strukturáltsághoz még az állatvilág formálisan nem konstituált közösségei is rendelkeznek, így például a családokban vagy a falkaszerű csoportokban erősen kötött szerepvizonyok és hierarchiák szabályozhatják az együttélést és a közös tevékenységeket. (Minderről lásd például Csányi 1999.)

Kommunikációs szükségletek

A társas szükségletek speciális, a magasabb rendű szerveződések létrejöttéhez előfeltételként elengedhetetlen típusát képezi, hogy a közösségek tagjai képesek legyenek egymás tudomására hozni szándékaikat és a külvilágról szerzett tapasztalataikat, vagyis hogy képesek legyenek kommunikálni, információkat cserélni egymással. A kommunikáció teszi lehetővé, hogy a társak információval szolgálhassanak egymásnak olyan dolgokról, amelyek más módon közvetlenül nem megtapasztalhatók számukra, és szándékaikat kinyilváníthatják, társaikat befolyásolhassák, valamire rábírhassák, tevékenységüket koordinálhassák, egymáshoz igazíthatják, összehangolhassák. A legszorosabban kapcsolódik ehhez, hogy a kommunikáció alapvető szerepet játszik a csoporton belüli konfliktusok, érdekütközések agressziómentes, békés kezelésében. Kommunikáció nélkül nem jöhetnek létre olyan, az állatvilágban is megfigyelhető spontán közösségi (családi, falkaszerű, szomszédsági és egyéb) összetartozásokat szervezethez, komplexitásban, funkcionális erejükben messze felülmúló szervezetek, intézmények, szabályozottságok, amelyek az emberi társadalmak és együttműködések alapjait alkotják.

Szerveződési szükségletek

A természeti evolúció folyamatában az emberek nem csupán egyéni adottságaiknak, az előttük járó fajokét messze meghaladó individuális intelligenciájuknak, hanem annak, sőt talán elsősorban annak köszönhetően tudtak az állatvilágból kiemelkedni, hogy képesek voltak egymással sokoldalúan együttműködni, az egyéni adottságokat megsokszorozó kooperációkat, az erőforrások koncentráltabb felhasználását célzó szerveződések, belső kohézióval bíró, strukturált, a környezethez egységes egészként viszonyuló együtteseket kialakítani. Valójában intelligenciájuk fejlettsége nem utolsósorban a kapcsolatteremtés, a kölcsönös elfogadás, az összehangolás képességében állt és áll. E képességüket mozgósító aktivitásuk termékei azok a szerveződések, amelyeket Tönnies (1983) és mások közismert megkülönböztetése nyomán egyfelől közösségekként (Gemeinschaft), másfelől társadalmakként (Gesellschaft) írhatunk le.

Önszabályozásra és önfenntartásra képes társadalmi szerveződések létrejötte és fennmaradása – a fentiekben vázoltakon túl – többféle olyan, egymással szoros kapcsolatban lévő szükséglet kielégítését feltételezi, amely az együttélés, az együttműködés, a szabályozás, a kontroll és a konfliktuskezelés kérdéseivel függ össze.

Koordináltság és normativitás

Ahhoz, hogy az emberek alapvető szükségleteik kielégítése érdekében képesek legyenek szervezeten együttműködve tevékenykedni, elemi feltétel, hogy az általuk alkotott társas környezet belátható és kiszámítható legyen, mindenki tudja, hogy ebben a környezetben mi a megengedett és mi nem, továbbá kölcsönös tudás uralkodjon arra vonatkozóan, hogy bizonyos helyzetekben mit szabad, és mit nem szabad tenni. Meg kell teremteni a megbízható együttműködések feltételeit, korlátozni kell az együttélés nyugalalmát és egyensúlyát

veszélyeztető agressziót, össze kell hangolni az egyének viselkedését, biztosítani kell a tevékenységek beláthatóságát, kiszámíthatóságát, hiszen ha az egyének minden helyzetben a többiek viselkedését nem tekintetbe véve cselekednének, az óhatatlanul szétzilálná a szerveződést. Mindehhez mindenkire nézve azonos és kötelező normákat, szabályokat, törvényeket kell alkotni, a szabályok szempontjából minősíteni kell a cselekvéseket, és szankcionálni a normasértéseket.

Strukturáltság: szervezetek, szerepek, hierarchiák

Az együttműködések megvalósítása és fenntartása előbb-utóbb szükségképpen kikényszeríti olyan szervezetek és intézmények létrejöttét, amelyek mint többé-kevésbé célirányosan tervezett struktúrák arra hivatottak, hogy az adott feltételek között biztosítsák a rendszerint szűkös anyagi és emberi erőforrások optimális felhasználását, és megtermeljék a materiális és tudásszükségleteket kielégítő javakat. Miután egyfelől a (természetes és a nem természetes szervezeti-intézményi) ágenseknek, másfelől a szükségleteknek és a funkcióknak a szaporodása óhatatlanul a komplexitás növekedéséhez vezet, az áttekinthetőség, a koordinálhatóság, az irányíthatóság hierarchikus struktúrák és kötött szerepviszonyok kialakítását, a felelőségek és jogosultságok meghatározását igényli.

Konstitúció, stabilitás, rend

A szerveződés fennmaradásához elengedhetetlen a külső határainak kijelölése és védelme, belső strukturáltságának és egyensúlyának fenntartása, a külső és belső bomlasztó veszélyek elhárítása, általában a stabilitás és a rend biztosítása, amiben különösen fontos szerepet játszik az emberek között óhatatlanul fellépő konfliktusok, érdekütközések minél kevésbé önpusztító, minél kevesebb áldozattal járó megoldása, vagy legalábbis szabályozott mederben tartása.

Döntések, döntési mechanizmusok

A szerveződés életében a külső és belső feltételek változása lépten-nyomon kitermel olyan, a szerveződés egészének (külső és belső) egyensúlyi helyzetét, működésének mikéntjét, az egyéneknek a funkciók betöltésében játszott szerepét és egymáshoz való viszonyát, a javak és erőforrások elosztását érintő feszültségeket, választási kényszereket, kihívásokat, amelyek messze ható döntések meghozatalát és végrehajtását igénylik. A társas együttműködés zavartalanságának és hatékonyságának biztosításához elengedhetetlen a hatalmi-döntési pozícióknak, illetve a hatalmi-döntési pozíciókba kerülés mechanizmusainak a meghatározása, és e mechanizmusok működtetésével az együttes egészét érintő fontos ügyek, stratégiai célok és tennivalók kijelölése, a szükséges döntések meghozatala, elfogadtatása, végrehajtása, azaz a hatalomgyakorlás.

Reprodukció

A szerveződéseknek ahhoz, hogy funkcióikat és struktúráikat mintegy megújítva és megőrizve hosszú időn keresztül fenn tudjanak maradni, gondoskodniuk kell arról, hogy az idő múlásával kihulló természetes ágensek helyére újak lépjenek, az újonnan belépők integrálódjanak, és alkalmassá váljanak a szerveződések kínálta szerepek betöltésére, a megoldásra váró feladatok végrehajtására. A reprodukciós szükséglet kielégítése – a materiális javak megőrzése mellett – magától értetődően megköveteli, hogy a közösségek valamilyen módon tárolják a már megszerzett tudásukat, ápolják a hagyományaikat, erősítsék intézményeiket, az új generációkat pedig szorítsák rá e tudások, hagyományok, intézmények elsajátítására, és motiválják őket alkalmazásukra, illetve gyarapításukra, továbbfejlesztésükre.

Megtartás, szolidaritás

A szerveződések által átfogott és koordinált populációknak szükségképpen nagy számban vannak olyan tagjai, akik életkoruknál, fizikai állapotuknál, munkaképtelenségüknél és számos egyéb oknál fogva nem tudnak teljes értékű aktív ágensként hasznos szükségletkielégítő szerepeket betölteni. Ilyenek például a gyerekek, a gyermeket váró és a

frissen szült asszonyok, az öregek, a betegek, a csökkent munkaképességűek, de akár azok a munkaképesek is, akik egyszerűen nem jutnak munkához. A társadalmi evolúció folyamatában egyre erősödött az igény az iránt, hogy a szerveződések valamiképpen gondoskodjanak azokról, akik – átmenetileg vagy egyszer s mindenkorra – nem képesek hasznossá tenni magukat a szükségletkielégítő tevékenységekben, és a modern társadalmakban alapfunkcióvá vált az emberi eszközökkel elhárítható kihullás megakadályozása.

Kulturális szükségletek

Az anyagi természetű szükségletek mellett létezik (evolúciósan kialakult) a szükségleteknek egy heterogén összetételű csoportja is, amely nem az egyéni és társadalmi-közösségi lét fizikai-materiális oldalát, hanem mentális és nyilvános reprezentációját, a viselkedés és a létezés formáját, a mindennapoknak a létfenntartó tevékenységeken túli dimenzióit, tehát mindazt érinti, amit összefoglalóan kultúrának szoktunk nevezni. „Az egyes társadalmakon belüli kooperáció, illetve kommunikáció előfeltétele [...] a társadalmi cselekvés alapjául szolgáló közös tudás. A kultúra olyan tudás- és szabályrendszerként működik, amely egyrészt koncepciókat, elméleteket és magyarázatokat kínál a világgal kapcsolatban, másrészt pedig irányítja, meghatározza és értelemmel ruházza fel a társadalmi cselekvést.” (Niedermüller 1999, 99)

Világképek, magyarázatok

Az ember alapvető sajátossága, hogy tudattal rendelkezik, és elemi szüksége, hogy magyarázatot leljen a saját és a megtapasztalt világ létezésére. Természetből való kiemelkedésének meghatározó összetevője, hogy szüntelenül próbálja megérteni világát, keresi a mozgatórugókat, a magyarázó elveket, próbál választ találni olyan kérdésekre, hogy mi célra van a világban, honnan jött és hová tart.

A forma szüksége

A tevékenységeknek, viselkedéseknek, társas érintkezéseknek és a létrehozott alkotásoknak szükségképpen van valamilyen megjelenési módjuk, formájuk. Az ember elemi igénye, hogy – miként a nyelv esetében a névadással – (megkülönböztető) formát adjon a dolgoknak, és a megtalált formákat mint a dolgokhoz lényegileg hozzátartozó jegyeket őrizze, áthagyományozza. Ilyen formai jegyek például a hétköznapi viselkedési szabályok, a köszönések, az udvariassági gesztusok, a protokoll, a rítusok, az öltözködési szokások, a divatok, a díszítések, a zenei vagy az építészeti stílusok stb. (Elias 2004)

Kikapcsolódási, szórakozási, rekreációs szükségletek

Amióta csak emberi civilizáció létezik, a fizikai-materiális szükségletek kielégítésének kényszere mellett, bizonyos értelemben azzal szemben jelen van annak szüksége, hogy az emberek időről időre felfüggeszék, mintegy zárójelbe tegyék a materiális kényszereket, kilépjenek a mindennapi munkatevékenységek monotonijából, és játékos, örömszerző, gondúzó, szórakoztató elfoglaltságokból merítsenek erőt, felfrissülést a további munkához.

A funkcionális alrendszerek számbavétele

Az azonos típusú szükségletek kielégítésében, azonos funkciók ellátásában közreműködő, azonos típusú javakat előállító, azonos értékűek mentén működő konkrét szervezetek, intézményi ágensek együttesen alkotnak egy-egy alrendszert. A megtermelt javak a szükségletek kielégítésére alkalmas, illetve a szükségletkielégítések eredményeként előálló, a társadalom számára fontos, pozitív értékeket képviselő dolgok, amelyek hol tárgyakat (táplálék, ruházat, lakóhely stb.) és szolgáltatásokat (védelem, gyógyítás), hol állapotokat (függetlenség, törvényesség, integritás), hol kompetenciákat (hatalom, tudás), hol külső reprezentációkat (világképek, mítoszok) jelentenek. (4. ábra)

4. ábra

Funkcionális alrendszerek a modern társadalmakban

Alrendszer	Szükségletek, funkciók	A termelt javak, értékek	Jellegzetes szervezetek, intézmények
gazdaság	anyagi szükségletek kielégítése, a gazdasági javak termelése	anyagi javak, gazdagság, jólét, well-being	gyárak, üzemek, vállalatok, pénz, piacok, bankok, tőzsde, stb.
állam	(a) konstitúció, szuverenitás kinyilvánítása és gyakorlása egy populáció és terület felett, a határok kijelölése és védelme, nemzetközi képviselő	szuverenitás, függetlenség	államfő és hivatala, a kormány, külügyminisztérium, követségek
	(b) védelem külső és belső támadásoktól, fenyegeté-sektől, pusztító eseményektől	biztonság, védettség, stabilitás, rend	hadsereg, rendőrség, katasztrófavédelem, tűzoltóság, büntetés-végrehajtás, vámórség stb.
	(c) közigazgatás, hatalom-gyakorlás, a közfunkciók meghatározása, kielégítésük szervezése és ellenőrzése	átláthatóság, strukturaltság, rendezettség	APEH, Számvevőszék, minisztériumok, felügyelet, hatóságok, önkormányzatok
jogi alrendszer	a cselekvések beláthatóságának, kiszámíthatóságának, a normativitásnak a biztosítása	jogrend, törvényesség, normativitás, kiszámíthatóság, kölcsönös tudás	a joggyakorlat és igazságszolgáltatás intézményei, bíróságok, ügyészségek, ügyvédi irodák, közjegyzők stb.

politikai alrendszer	a szerveződés sorsára kiható döntések meghozatala, érdekkonfliktusok békés lejtásása, az erőforrások elosztása, az állam irányítása	hatalom, befolyás, ellenőrzés, népszerűség, döntési jogkörök, jog az állam irányítására, szervezeteinek használatára	mindazon szerveződési, intézményi eszközök, amelyek a hatalom megszerzését és gyakorlását szolgálják, pártok, politikai szervezetek, döntéshozó testületek, parlament, törvényhozás stb.
érdekképviseleti alrendszer	a politikai alrendszerben nem képviselt érdekek képviselete, nyomásgyakorlás	szolidaritás, érdektudatosság, a társadalom érdektagságának érzékelhetősége, tudatosodása	szakszervezetek, szakmai kamarák, kisebbségi önkormányzatok, civil szerveződések stb.
kultúra	(a) magyarázat, értelmezés, értékdefiniálás, minősítés	világképek, értékek, ideológiák, mítoszok, művészi, tudományos reprezentációk, kulturális kánonok	művészetek, tudományok, vallások, tömegkommunikáció, kutatóintézetek, akadémiák, múzeumok
	(b) formaadás, a lét és a viselkedés formáinak kialakítása és őrzése	mindennapi magatartási szabályok, hagyományok, az alkotott környezet formái, stílusok, rítusok, divatok, etikett	divatházak, tervezőirodák, dizájncentrumok, protokollszervezők és oktatók, esküvők, temetések stb. szervezése
	(c) felüdülés, a mindennapokból való kilépés	rekreáció, élmények, szórakozás, néptünetpétek, játékok, sport, látványosságok	a szórakoztatóipar és a sport intézményei, eseményszervezők, turisztikai ipar
reprodukciós alrendszer	az új generációk szocializálása, integrálása, közösségi és kulturális javak átörökítése	integritás, időbeli folytonosság, tanultság, felkészültség, műveltség	(köz)oktatási intézmények, iskolák, egyetemek, tömegkommunikáció
a megtartás alrendszere	(a) az inaktívkról való gondoskodás, (vissza)segítés és megtartás, a kihullás megakadályozása	szociális biztonság, szolidaritás, megmaradás	nyugdíj- és egészségbiztosítás, szegényeket, hajléktalanokat segítő intézmények, szervezetek, állami gondozás, munkanélküliek reaktiválása, öregotthonok stb.
	(b) az egészség megóvása, gyógyítás, védekezés tömeges betegségekkel, járványokkal szemben	egészség, gyógyulás	kórházak, rendelők, szanatóriumok, mentők stb.

kommunikációs alrendszer	a funkciók ellátásához szükséges információk, a hasznos tudás biztosítása	hasznos tudás, információ, tájékozottság, nyilvánosság, tudhatóság, átláthatóság	kommunikációs hálózatok, posta, hírügynökségek, tömegkommunikáció, adatbankok, Internet stb.
civil szféra	a professzionálisként intézményesült alrendszerek ellenőrzése	az intézményes professzionális szférával szembeni ellensúly, új eszmék, új értékek	civil szerveződések, alapítványok, klubok, páholyok
magánélet	kohézió, integritás, közös értékek és erkölcsi normák kialakítása és fenntartása	szolidaritás, összetartozás, identitás, integritás, hagyományok, morál, erkölcsi rend	családok, rokonsági, szomszédsági, baráti, munkatársi, szakmai kapcsolatok, körök, asztaltársaságok

Néhány szót arról, hogy miképpen viszonyul ez az osztályozás mértékadó társadalomtudományi előzményekhez. Mindenekelőtt ismét rá kell mutatnunk, hogy - szemben a társadalomkutatás korábban röviden bemutatott klasszszikusaival - nem egy originális társadalomelmélet kidolgozása, hanem csak egy olyan, könnyen átlátható, jól kezelhető, de a tudomány megállapításaival nem ütköző fogalmi-gondolati keret felvázolása volt a célunk, amely hozzásegíthet napjaink hazai társadalmi viszonyainak és problémáinak megértéséhez. E lényegesen szerényebb próbálkozásban a vitathatatlan tekintélynek számító szerzők közül leginkább Talcott Parsons és Niklas Luhmann elemzéseire kényszerülünk csatlakozó szál.

Parsons az AGIL sémában a társadalmi rendszerek 4 funkcióját, illetve a társadalom 4 nagy alrendszerét különböztette meg, mi viszont jóval többet. Lehet emellett érvelni, hogy az általunk elsorolt 11, illetve 15 kategória tartalmában lényegében ugyanazt fedi, mint a parsonsi négy, csak más, esetenként részletesebb tagolásban. Például esetleg megkísérelhetnénk kimutatni, hogy Parsonsnál a kultúra, illetve a mintafenntartás fogalmába szinte mindaz (vagy mindannak a jelentős része) beleértődik, amit a mi bemutatásunkban a gazdaság, a jog, a politika és az egészségügy kategóriáin kívül az összes többi tartalmaz. Ennél azonban sokkal fontosabb, hogy - mint erre már utaltunk -, Parsons az AGIL sémában összefoglalt funkciókat, illetve az ezeket megvalósító rendszereket nem valóságosan, fizikai mivoltukban létező dolgoknak, hanem olyan analitikus kategóriáknak tekintette, amelyek nem feltétlenül mutatkoznak meg a vizsgálódó szemnek, hanem csak elemzéssel tárhatók fel, elemzéssel hozhatók felszínre. Mi viszont - és ennyiben Luhmann felfogásához állunk közel - valóságos, konkrét intézményi ágenseket, akár rámutatással is különösebb gond nélkül azonosítható szervezeteket és alrendszerekként ezeknek funkcionális azonosságot mutató együtteseit láttuk magunk előtt. De Luhmann sem követtük következetesen elmélete és elemzése minden fontos részletében. Így nem vizsgáltuk mélyebben a 4. ábrán számba vett társadalmi rendszerek autopoietikus természetét, és az értékduálokkal kapcsolatban is csak futó észrevételekkel hozakodunk elő.

Megjegyzések a funkcionális alrendszerekhez

Mint tudjuk, Luhman a gazdaságot autopoietikus rendszernek tekintette. Nyilvánvaló azonban, hogy az önreprodukáló, önszabályozó, önfenntartó jelleg és az itt meghatározó rentábilis/nem rentábilis értékduál csak a külső beavatkozásoktól mentes, mondhatni tiszta kapitalista piacgazdaságra érvényes modell. Félretéve most, hogy voltak, sőt helyenként

akadnak még ma is, olyan gazdaságok, amelyeket nem ez az értékduál, nem az egymásba kapaszkodó kifizetések, nem az önszabályozó mechanizmusok, hanem külső bürokratikus hatalmi dirigizmus és a hiány vezérelte mechanizmusok tartottak fenn (lásd Kornai) - igaz, ezek életképtelensége a szovjet blokk széthullásával látványosan bebizonyosodott -, felvetődhet, hogy mi történik akkor, ha alapjaikban autopoietikus, de a közelmúltban nem utolsó sorban éppen önszabályozó szabadságuk következtében megrendült gazdaságokat külső állami beavatkozásokkal, sokszor jól érzékelhetően az állami dirigizmus igényével próbálnak meg talpra állítani.

Az államnak, amelyet Max Weber olyan szerveződésként jellemezett, amely monopóliummal bír a fizikai erőszak legális használatára egy terület és populáció vonatkozásában, három vetületét különböztettük meg: egy jogi-szimbolikus, egy védelmit és egy (köz)igazgatásit. Az állam funkciói jellemzően nem piaci, hanem központi vezérlésben, hatalmi-bürokratikus módon szerveződnek, és a modern demokráciákban a leghatározottabban elválasztódnak a politikai hatalomtól: a hatalom mindenkor birtokosai csak bizonyos szabályok alapján és szigorúan ellenőrizve férhetnek hozzá az államhoz és szervezeteihez

A jog és a politika meglehetősen jól elkülönülő, karakteres értékduálú (jogszerű/jogszerűtlen, illetve hatalomban lenne/ellenzékben lenni) önszabályozó, autopoietikus alrendszeret képeznek, persze - mint más luhmanni konstrukciónál is - leginkább csak a parlamentáris demokráciákra vonatkoztathatóan. Bár az érdekvédelmi alrendszer funkciója definíciószerűen jól elválik a politikai alrendszerétől, a gyakorlatban nem mindig világosak a határok, de érzékeltő átfedés a civil szférával is, hiszen a civil szerveződések jelentős része is kifejezetten érdekvédelemre jött létre, és professzionálisan is intézményesült.

A kultúrának a 4. ábrán látható belső tagolásában az elsőként kiemelt funkció (magyarázat, értelmezés, értékdefiniálás, minősítés) tovább tagolható három olyan funkcióra, illetve alrendszerre - vallás, tudomány, művészet -, amelyekben jól tettenérhető a saját értékduálók szerinti önszabályozó, öfenntartó autopoietikus jelleg, különösen, hogy mindháromnál igen erős a formális intézményesültség.

Az új generációkat integráló reprodukciós funkció is felkeltette Luhmann érdeklődését. Az iskolai nevelést is autopoietikus rendszernek tekintette, amely a tanulói teljesítmények minősítéseiben kifejeződő megfelelt/nem felelt meg, dicséret/dorgálás, jó jegy/rossz jegy értékduál mentén szerveződik. (Bangó 2005)

A magánszféra az emberi kapcsolatok formálisan nem intézményesült világa, amelynek szerveződései családi, rokoni, tehát tulajdonképpen biológiai, leszármazási szálakra épülnek (a legközelebbi családi kapcsolatokat persze anyakönyv, házasságkötés stb. formájában jogilag is megerősítik, ez azonban nem változtat azon, hogy itt a lényeg a vérségi-rokoni kötelék), vagy fizikai közelségekből (szomszédság), munkahelyi és egyéb ismeretségekből, gyakran pedig véletlen találkozásokból alakulnak ki (barátságok), de jelentős részt nem tartós, hanem csak alkalmi interakciókból állnak (például beszélgetések sorbanállás közben). Míg az első csoportban a családtag/nem családtag, rokon/nem rokon, a többinél valószínűleg a szimpatikus/nem szimpatikus értékduál a legfőbb szervezőerő.

A funkcionális alrendszerek kölcsönhatásai

A modern társadalmakban a funkciók és az alrendszerek természetesen teljes funkcionális tagoltság esetén sem különülnek el mereven egymástól, annál inkább sem, mivel a funkciók valamelyikének ellátása – éppen a rendszerszerűségéből következően – más funkciók ellátását is feltételezi, és az alrendszerek között sokféle átjárás és részleges átfedés létezik. Hogy csak néhány ilyen kölcsönös függést, átjárást vagy átfedést említsünk: az elemi fizikai szükségletek és a védelem biztosítása nélkül a többi funkció ellátása illuzórikussá válhat; az összes alrendszerben létezik jogi szabályozás, amely meghatározza az érvényes cselekvés feltételeit, de például a politikai vagy gazdasági érdekek kikényszeríthetnek bizonyos fajta jogi szabályozásokat; a politikai döntések kihathatnak az összes többi alrendszerre, a döntések milyensége viszont jelentős részben a más alrendszerekből táplálkozó befolyástól és támogatottságtól függ; minden alrendszernek megvan a maga kulturális és közösségképző vetülete (például munkakultúra, jogi kultúra, politikai kultúra, munkatársi és szakmai szolidaritások, stb.), ugyanakkor az ideológiákban, világképekben, értékekben gazdasági és politikai érdekek csapódhatnak le; az, amire a reprodukciós alrendszer szocializál, a többi alrendszer terméke; kommunikáció, információ és tudás nélkül egyik funkció ellátása sem lehetséges, az információnak, a tudásnak a tartalmát, hasznosságát, relevanciafeltételeit azonban más alrendszerek határozzák meg; és még hosszasan lehetne sorolni.

Az alrendszereket megvalósító szervezetek és intézmények általában egy jól körülhatárolható feladatra, egy bizonyos szükséglet kielégítésére jönnek létre, azaz egyfunkciósak (például a vállalatok, gyárak általában egy bizonyos fajta terméket termelnek – az autógyárak nem gyártanak mosógépet és egyéb háztartási masinákat, a könyvkiadók rendszerint nem bocsátanak ki hanglemezeket, az általános iskolák nem adnak érettségi bizonyítványt vagy gépkocsi-jogosítványt, stb.), ez azonban nem jelenti azt, hogy szükségképpen ne kellene olyan feladatoknak is eleget tenniük, amelyek a többi funkcióhoz kapcsolódnak. Például egy gyár a fő funkcióját tekintve nyilvánvalóan a gazdasági alrendszer része. Ugyanakkor biztonsága érdekében védelmi funkciókat is el kell látnia, egyebek mellett távol kell tartania az ipari kémekeket és a tolvajokat, tűzbiztonsági és egyéb katasztrófaelhárító rendszert kell kiépítenie, stb. Mint jogi személy aláveti magát a törvényeknek, és maga is igényt tart a törvény előtti jogi képviseletre, továbbá saját belső szabályzatokat alkalmaz a dolgozók jogainak és kötelességeinek meghatározására, stb. A gyárnak is megvannak a maga belső politikai-hatalmi viszonyai, amelyek között a célok, az alapelvek, a stratégiák formálódnak és a döntések születnek; a gyáron belül is kialakulnak érdekcsoportok, amelyek harcban állnak egymással, miközben dominálni igyekeznek a folyamatokat. A gyár életének is van közösségi és kulturális vetülete, gondoljunk az együvé tartozás tudatát hordozó hagyományokra, a közös sikerek vagy éppen kudarcok emlékeire, a munkatársi szolidaritásra, illetve a termelési, technikai színvonalra és munkakultúrára. A reprodukciós-szocializációs funkció is fontos szerephez jut, hiszen be kell tanítani az új alkalmazottakat, és be kell kapcsolni őket a már működő munkahelyi közösségekbe. Végül kommunikációs csatornáknak kell működniük egyfelől a gyár külső környezetéből származó információk gyűjtésére (piacok, források, keresleti-kínálati viszonyok, a konkurencia, technikai újítások stb.), másfelől a belső munkafolyamatok koordinálására. Természetesen az is megtörténhet, hogy egy szervezet számára az egyik vagy másik funkció teljesen érdektelen, például egy tűzoltóegység nem nagyon foglalkozik gazdasági tevékenységgel, de hatékony működésének természetesen megvannak a gazdasági-financiális feltételei.

Értelemszerűen ugyanez jellemzi az összes olyan egységet, tehát például egy iskolát, egy politikai pártot, egy sajtóorgánomot, egy ügyvédi irodát, egy színházat, egy rendőrséget vagy egy cserkészcsapatot, amely magában is szervezett rendszerként egy szerveződés egészén

belül önálló ágensként működik, és mint belülről szervezett együttes kapcsolódik más rendszerekhez, illetve ágensekhez. Belülről szervezett és kifelé önálló rendszerként viselkedő szerveződés a család, amely a maga szintjén éppúgy ellátja az összes társadalmi funkciót, mint egy kiterjedt gazdasági vagy politikai szervezet. Bizonyos értelemben rendszerként felépülő és viselkedő egység maga az ember, maga az egyén is, aki biológiai organizmusként belső szervezethez rendelkezik a szóban forgó alapfunkciók ellátására, kifelé pedig egyfelől biológiai adottságai, másfelől kulturálisan átörökölt, tanult ismeretei birtokában képes belépni különféle társadalmi szerveződésekbe, és részt venni azok funkcióinak ellátásában.

A különféle társadalmi szerveződések gyakran alacsonyabb szintű szerveződések (alrendszerekből, alegységekből) épülnek fel oly módon, hogy az alacsonyabb szintű szerveződések betagozódnak a magasabb szintűekbe, és tevékenységükkel hozzájárulnak az utóbbiak funkcióinak ellátásához. A természetes emberi ágens, az egyén – mint maga is önálló rendszer – beléphet egy gazdasági vagy politikai szervezetbe, tevékenységével a gazdasági vagy politikai szervezet működését szolgálva; a politikai vagy gazdasági szervezet betagozódhat nagyobb gazdasági vagy politikai szervezetbe, és így tovább. Azt a funkciót és tevékenységi kört, amelyet egy társadalmi szerveződés a saját funkcióinak ellátásához a betagozó alacsonyabb szintű szerveződés számára meghatároz, (társadalmi) szerepnek nevezzük. Az egyének társadalmi szerepek betöltésén keresztül járulnak hozzá a társadalmi funkciók ellátásához, például valaki a bíró vagy a tanár szerepének felvételével, a szerep tartalmát meghatározó normák, szabályok, feltételek teljesítésével járulhat hozzá a jogi, illetve a reprodukciós-szocializációs alrendszer produktumainak előállításához.

Az egyének többféle szerveződésbe is betagozódhatnak, és/vagy többféle szerepet is betölthetnek, azaz többféle társadalmi funkció ellátásához is hozzájárulhatnak. Munkát vállalhatnak a gazdaságban, tagjai lehetnek egy politikai pártnak, szülőként nevelhetik a gyermekeiket, stb., de még akkor is alanyai valamilyen szinten az összes társadalmi alrendszernek (tehát a társadalmi szerveződés egészének), ha nem vállalnak formálisan kötött szerepet, hiszen anélkül is potenciális vagy valóságos ügyfelei, fogyasztói lehetnek az összes (vagy néhány) alrendszer termékeinek, hogy ezt tudatosan választanák, átelnék magukban. Valójában még az együttműködés teljes elutasítása és a társadalomtól való teljes elfordulás is csak a rendszerhez képest nyer értelmet.

Ugyanígy egy-egy konkrét szervezet vagy intézmény adott esetben többféle funkció ellátásához, többféle elemi szükséglet kielégítéséhez is hozzájárulhat, például a tömegkommunikációs eszközök részt vesznek a társadalmilag releváns információk terítésében (tájékoztatás, hírszolgáltatás), fontos, befolyásos fórumai a politikai nyilvánosságnak, jelentős mennyiségben termelnek és/vagy közvetítenek kulturális javakat (műsorokat), nem csekély szocializációs és közösségépítő szerepük is van, reklámtevékenységükön keresztül a gazdasági életnek sem elhanyagolható résztvevői, de még a védelmi és a jogi alrendszer funkciói felé is találhatnak utakat például egészségvédelmi vagy jogi ismereteket terjesztő műsorok, illetve érték kultivációk formájában.

IRODALOM

- Bangó Jenő (2005) *Nicklas Luhmann rendszerelmélete és a konstruktivista nevelés.* Századvég, 2005/4. 147-166.
- Csányi Vilmos (1999) *Az emberi természet.* Budapest, Vince Kiadó.
- Dawkins, Richard (1994) *A vak órásmester. Gondolatok a darwini evolúcióelméletről.* Budapest, Akadémiai Kiadó - Mezőgazda Kiadó.
- Durkheim, Emile (2000) *Az öngyilkosság.* Budapest, Osiris.
- Durkheim, Emile (2001) *A társadalmi munkamegosztás.* Budapest, Osiris.
- Elias, Norbert (2004) *A civilizáció folyamata.* Budapest, Gondolat.
- Farkas Zoltán (2006) *A kultúra szociológiai megközelítése.* Jel-Kép, 2006/1.
- Gedeon Péter (2004) *Társadalmi változás vagy társadalmi evolúció.* Szociológiai Szemle, 2004. 2. sz. 3-26.
- Habermas, Jürgen (1981) *Theorie des kommunikativen Handelns.* Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- Habermas, Jürgen (é.n.) *A kommunikatív cselekvés elmélete.* Budapest, ELTE. A J. Habermas (1981) részleges fordítása.
- Habermas, Jürgen (1996) *Mi az egyetemes pragmatika?* In: Pléh Csaba - Síklaki István - Terestyéni Tamás (1996szerk.) *Nyelv - kommunikáció - cselekvés.* Budapest, Osiris.
- Horányi Özséb (2004) *A társadalmi kommunikáció ágenséről.* In Ivaskó Livia (szerk.) *A kommunikáció útjai.* Budapest, Gondolat - MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport.
- Kapitány Ágnes - Kapitány Gábor (2007) *Túlélési stratégiák. Társadalmi adaptációs módok.* Budapest, Kossuth.
- Luhmann, Niklas (1975) *Soziologische Aufklärung II.* Opladen, Westdeutscher Verlag.
- Luhmann, Niklas (1982) *The Differentiation of Society.* New York, Columbia University Press.
- Luhmann, Nicklas (2006) *Rendszerelmélet.* Budapest, Gondolat.
- Merton, Robert K. (1980) *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra.* Budapest, Gondolat.
- Orthmayr Imre (2004) *A társadalmi normák döntéseméleti és evolúciós magyarázata.* Szociológiai Szemle, 2004. 3. sz. 3-22.
- Némedi Dénes (1996) *Durkheim. Tudás és társadalom.* Budapest, Áron Kiadó.
- Niedermüller Péter (1999) *A kultúrák közti kommunikáció.* In Béres István - Horányi Özséb (szerk.) *Társadalmi kommunikáció.* Budapest, Osiris.
- Pál Eszter (2004) Talcott Parsons: *Rendszerelmélet és organicizmus.* In: Némedi Dénes - Szabari Vera (szerk.) *KÖTŐ-JELEK 2003.* Budapest, ELTE Szociológiai Doktori Iskola. 96-118.
- Parsons, Talcott (1951) *The Social System.* Glencoe, Illinois, The Free Press.

- Parsons, Talcott (1971) *The System of Modern Societies*. New Jersey, Englewood Cliffs, Prentice Hall.
- Parsons, Talcott (1985) *Válogatás Talcott Parsons cselekvélméleti írásaiból*. Szociológiai Füzetek, 38. Budapest, ELTE. 17-38.
- Parsons, Talcott (1988) *Talcott Parsons a társadalmi rendszerről*. Szociológiai Füzetek, 45. Budapest, ELTE. 84-111.
- Parsons, Talcott - Edward A. Shils (1962) *Toward a General Theory of Action*. Cambridge, Mass., Harvard University Press.
- Pléh Csaba - Papp Mária (1972) *A szociális helyzet és a beszéd összefüggései az iskoláskor kezdetén*. Valóság, 1972. 2. sz. 21-36.
- Pléh Csaba - Csányi Vilmos - Bereczkey Tamás (2001szerk.) *Lélek és evolúció*. Budapest, Osiris.
- Pléh Csaba - Síklaki István - Terestyéni Tamás (1996szerk.) *Nyelv - kommunikáció - cselekvés*. Budapest, Osiris.
- Pokol Béla (1999) *Szociológiaelmélet*. Budapest, Rejtjel Kiadó.
- Réger Zita (1990) *Utak a nyelvhez. Nyelvi szocializáció - hátrányos helyzet*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Sárkány Mihály - Somlai Péter (2003) *A haladástól a kontingenciáig*. Szociológiai Szemle, 2003. 3. sz. 3-26.
- Saussure, Ferdinand (1967) *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Budapest, Gondolat.
- Simmel, Georg (1973) *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*. Budapest, Gondolat.
- Tönnies, Ferdinand (2004) *Közösség és társadalom*. Budapest, Gondolat.
- Woods (2007)
- Weber, Max (1967) *Gazdaság és társadalom*. Budapest, 1967.
- Weber, Max (1982) *A protesztáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest, Gondolat.
- Weber, Max (1999) *Tanulmányok*. Budapest, Osiris.